

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Κόλβερης Νικόλαος

**Η Ρητορική των Νομικών Κειμένων της Ύστερης Αρχαιότητας: Το Νομικό
Έγγραφο της *Διαλύσεως***

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2019

Κόλβερης Νικόλαος

**Η Ρητορική των Νομικών Κειμένων της Ύστερης Αρχαιότητας: Το Νομικό
Έγγραφο της *Διαλύσεως***

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΟΠΤΗΣ: Α. Παπαθωμάς

**ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Ρ. Χατζηλάμπρου
Α. Μπάζου**

ΑΘΗΝΑ 2019

Copyright © , Νικόλαος Κόλβερης, 2019

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	6
Εισαγωγή	8
1. Ρητορικά Opera Συμβολαιογράφου.....	14
1.1. <i>Inventio</i>	14
1.2. <i>Dispositio</i>	15
1.3. <i>Elocutio</i>	15
1.4. <i>Memoria</i>	19
2. <i>Inscriptio</i>.....	21
3. <i>Narratio</i>	26
3.1. <i>P. Münch. I 1</i>	30
3.2. Ρητορική δομή της υπόθεσης του <i>P. Münch. I 1</i>	31
3.3. Ρητορική της <i>narratio</i> του <i>P. Münch. I 1</i>	32
4. Όροι και Προϋποθέσεις – <i>Probatio</i> Διαλύσεως	38
4.1. Εκπλήρωση Υποχρεώσεων – <i>Obligationem Solvere</i>	41
4.2. Παραίτηση Απαιτήσεων και Τελικός Διακανονισμός.....	43
4.3. <i>Dispositio</i> των όρων και προϋποθέσεων	50
5. Όρκος	57
6. Πρόστιμον και Έπιorkία.....	59
7. Υποθήκη και <i>Pignus</i>.....	62
8. Η Κυρία και η Βεβαία Ρήτρα.....	64
9. <i>Stipulatio</i> – <i>Peroratio</i> Διαλύσεως	65
10. <i>Subscriptiones</i> και <i>Testis</i>	67

Συμπεράσματα.....	69
Βιβλιογραφία	71

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ανά χειράς εργασία εξετάζει την ρητορική του νομικού εγγράφου της *διαλύσεως* από την Αίγυπτο του 5^{ου} και του 6^{ου} αι. μ.Χ. Περιέχει μία σύντομη *Εισαγωγή* στην ρητορική και την νομική στην Βυζαντινή Αίγυπτο καθώς και την *διάλυσιν* ως νομικό έγγραφο. Το πρώτο κεφάλαιο υπό τον τίτλο *Ρητορικά Opera Συμβολαιογράφου* έχει ως στόχο κυρίως να δώσει μια γενική εικόνα για τα ρητορικά στοιχεία που χρησιμοποιούν οι συμβολαιογράφοι κατά την σύνθεση των *διαλύσεων*. Έπειτα, η εργασία δομείται σε κεφάλαια, όπως ακριβώς και τα μέρη του νομικού εγγράφου της *διαλύσεως*, δηλαδή στην *Inscriptio*, την *Narratio*, τους *Όρους* και *Προϋποθέσεις-Probatio Διαλύσεως*, τον *Όρκον*, το *Πρόστιμον* και την *Έπιορκίαν*, την *Κυρίαν* και *Βεβαίαν* Ρήτρα, την *Stipulatio-Peroratio Διαλύσεως* και τέλος τις *Subscriptiones* και τους *Testis*. Σε αυτά τα κεφάλαια αναλύω όχι μόνο τα ρητορικά στοιχεία που εντοπίζονται στα συγκεκριμένα μέρη του νομικού εγγράφου της *διαλύσεως*, αλλά και την ρητορική συμβολή των εν λόγω μερών στο σύνολο του νομικού κειμένου.

Εξετάστηκαν συγκεκριμένα είκοσι έξι (26) πάπυροι, οι οποίοι συγκεντρώθηκαν με την βοήθεια των καταλόγων των παπυρικών εκδόσεων *Heidelberger Gesamtverzeichnis der griechischen Papyrusurkunden Ägyptens* (HGV) και *Duke Databank of Documentary Papyri* (DDbDP). Αυτοί είναι οι εξής: BGU I 317, P. Cair. Masp. II 67167, CPR VI 6, P. Haun. III 57, P. Heid. VII 404, P. Herm. 31, P. Lond. I 113 1 (S. 199), P. Lond. III 1008 (S. 265), P. Lond. V 1717, P. Mich. XIII 659, P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, P. Münch. I 1, P. Münch. I 7, P. Münch. I 14, P. Oxy. XVI 1880, P. Par. 20, P. Princ. II 82, PSI X 1114, SB VI 9456, SB VIII 9763, SB XIV 11896, SB XXII 15801, SB XXIV 15957, SB XXIV 15958, SB XXIV 16039, P. Stras. IV 194.¹ Παρόλο που το παπυρικό υλικό είναι εν μέρει ανομοιογενές λόγω των διαφορετικών υποθέσεων που περιέχουν και τις προσωπικές στιλιστικές προτιμήσεις των συμβολαιογράφων, στόχος μου δεν ήταν η παρουσίαση της ρητορικής ανάλυσης

¹ Ο T. C. D Pap. D 5, ο οποίος εκδόθηκε στο περιοδικό *Tyche* τομ. 5 (1990), δεν συγκαταλέγεται στην έρευνα καθότι απάδει προς την τυπική μορφή των υπόλοιπων *διαλύσεων*. Επίσης, δεν συγκαταλέχθηκαν ελάχιστοι πάπυροι, των οποίων η χρονολόγηση είναι αμφίβολη και μπορεί να ξεπερνά τον 6^ο αι. μ.Χ., καθώς και αυτοί που δεν είναι σίγουρο ότι αποτελούν *διάλυσιν* και δεν εμπεριέχουν τους όρους *διάλυσιν* ή *διαλυτική όμολογία*. Ακόμη, δεν συμπεριελήφθησαν στην παρούσα έρευνα οι CPR IX 11, CPR XXIV 17, SB XXIV 16126, SB XXVI 16564 και P. Stras. V 494, γιατί η έκτασή τους περιορίζεται από τέσσερις (4) μέχρι και εννέα (9) αράδες με αποτέλεσμα η εξέτασή τους από ρητορική άποψη να καθίσταται αδύνατη.

του κάθε εγγράφου ξεχωριστά, αλλά η ανάδειξη της κοινής σε όλες τις *διαλύσεις* ρητορικής. Η μερική ανομοιογένεια των κειμένων μπορεί να ήταν ένα πρόβλημα, ωστόσο δεν επηρέασε την εξέταση της ρητορικής τους ως συνόλου, καθότι αυτή είναι κοινή και συγκεκριμένη σε όλα τα κείμενα.

Η ανάλυση της ρητορικής των *διαλύσεων* συμπληρώνει μόνο ένα μικρό μέρος του μεγάλου κενού που υπάρχει στην σύγχρονη έρευνα της ύστερης αρχαιότητας, αυτού της ρητορικής των νομικών κειμένων συλλήβδην. Ένα τέτοιο έργο θα μπορούσε να είναι ο καρπός μιας διδακτορικής διατριβής. Μολονότι η ρητορική των νομικών εγγράφων συνιστούν ένα πρόσφορο ερευνητικό έδαφος για τους παπυρολόγους, δεν είναι μία εύκολη υπόθεση. Απαιτεί καλή γνώση όχι μόνο της ρητορικής, αλλά και του Ρωμαϊκού Δικαίου και της εξέλιξης αυτού στην πρώιμη Βυζαντινή περίοδο. Ο ερευνητής δηλαδή καλείται να συνδυάσει τα δύο αυτά γνωστικά πεδία της αρχαιογνωσίας και να εξιχνιάσει τον τρόπο, με τον οποίο εμπλέκονται τα ρητορικά και τα νομικά στοιχεία στα κείμενα των συμβολαιογράφων.

Εδώ οφείλω να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου και τις θερμές ευχαριστίες μου στον κύριο επόπτη της διπλωτικής μου εργασίας, τον κ. Αμφιλόχιο Παπαθωμά, ο οποίος με ενθάρρυνε να επιλέξω αυτό το θέμα και με καθοδήγησε στην έρευνά μου με τις πολύτιμες γνώσεις του. Οφείλω επίσης να ευχαριστήσω θερμώς τα άλλα δύο μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, την κα. Ροζαλία Χατζηλάμπρου και την κα. Αθηνά Μπάζου, των οποίων οι συμβουλές έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εκπόνηση του παρόντος έργου. Δεν θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω εκ βαθέων όλους τους καθηγητές, με τους οποίους ήρθα σε συνεργασία στα σεμινάρια του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών του τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, τον κ. Ιωάννη Μ. Κωνσταντάκο, την κα. Γραμματική Κάρλα, την κα. Σοφία Γεωργακοπούλου, την κα. Σοφία Παπαϊωάννου, τον κ. Βασίλειο Λεντάκη και τον κ. Δημήτριο Καραδήμα, καθότι από όλους καρπώθηκα, όχι μόνο την εξοικείωση με κάποια από τα φιλολογικά εργαλεία που χρησιμοποιώ στην διπλωματική, αλλά και την εξελιγμένη φιλολογική σκοπιά με την οποία εξέτασα όλο το παπυρικό υλικό. Τέλος, ευχαριστώ ολόψυχα τους συναδέλφους μου Δημήτριο Ρουμπέκα και Μαριάννα Θωμά, οι οποίοι στέκονταν στο πλευρό μου καθ' όλη την διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πριν προχωρήσω στην εξέταση της ρητορικής του νομικού εγγράφου της *διαλύσεως* είναι εύλογο να παρουσιάσω την σχέση της ρητορικής με την νομική στην εκπαίδευση της πρώιμης βυζαντινής περιόδου και βέβαια το είδος του συγκεκριμένου νομικού εγγράφου. Ήδη από την εισαγωγή θα γίνει φανερό ότι ο συνδυασμός των δύο γνωστικών πεδίων της ρητορικής και της νομικής αποτελούσαν ένα πολύ ισχυρό πάντρεμα γνώσεων, το οποίο είχε ως στόχο να επιλύσει τα νομικά προβλήματα της βυζαντινής κοινωνίας.

Η ρητορική και η νομική στην βυζαντινή Αίγυπτο

Η Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, και ειδικότερα στο τέλος του 5^{ου} αι. μ.Χ. παρουσιάζεται από τον Ζαχαρία τον Σχολαστικό ως ένα ενεργό κέντρο εκπαίδευσης, το οποίο άνθρωποι νεαρής ηλικίας από όλη την Μεσόγειο επισκέπτονταν προκειμένου να μάθουν γραμματική, ρητορική και φιλοσοφία. Από αυτήν την περίοδο και έπειτα, παρατηρείται πιο έντονο το φαινόμενο των μετακομίσεων, όχι μόνο των μαθητών με σκοπό να εκπαιδευτούν στις διάφορες σχολές που υπήρχαν στις μεγαλουπόλεις της αυτοκρατορίας, όπως για παράδειγμα στην Κωνσταντινούπολη, την Αντιόχεια και την Αλεξάνδρεια, αλλά και των δασκάλων, προκειμένου να έχουν καλύτερες απολαβές και να αποκτήσουν υψηλές θέσεις εργασίας. Στόχος της εκπαίδευσης στην Αίγυπτο και σε άλλα μέρη της αυτοκρατορίας ήταν – συν τοις άλλοις – να εφοδιάσει τους ανθρώπους με την απαραίτητη τεχνογνωσία προς ικανοποίηση πρακτικών αναγκών.²

Ήδη από την ελληνιστική μέχρι και την πρώιμη βυζαντινή περίοδο η ελληνική εκπαίδευση είχε καθορισμένα στάδια. Συγκεκριμένα τον 5^ο και 6^ο αι. μ.Χ., στις σχολές των *γραμματικών* οι μαθητές μάθαιναν λογοτεχνία και γραμματική, ενώ έπειτα στις σχολές των *ρητόρων* εξασκούσαν σε ρητορικές ασκήσεις υψηλής δυσκολίας με απώτερο σκοπό να είναι ικανοί σε τελικό στάδιο να συγγράψουν *μελέτας*. Στις ρητορικές σχολές οι πρώτες ασκήσεις που έκαναν οι μαθητές ήταν τα *προγυμνάσματα*. Παραφράσεις αρχαίων κειμένων, κυρίως της *Ιλιάδας*, θεωρούνταν σημαντικές σε κάθε

² Βλ. Cribiore 2007, 48, 55.

επίπεδο μάθησης. Εξασκούνταν επίσης στην *ήθοποιάν* και στην σύνθεση *έγκωμιών*, τα οποία χρησιμοποιούνταν επίσης ως υλικό για τις *declamationes*.³

Ο Όμηρος συνέχισε να αποτελεί – ακόμα και στην ρητορική εκπαίδευση – τον βασικό συγγραφέα ως διδακτική ύλη μαζί με τον Ευριπίδη, τον Σοφοκλή, τον Αισχύλο και τον Μένανδρο. Ακόμη και ο Αριστοφάνης, παρά το δύσκολο λεξιλόγιο και τις αισχρολογίες αποτέλεσε κείμενο της λογοτεχνικής παιδείας. Επίσης, μέρος της εκπαίδευσης υπήρξαν και χριστιανικά κείμενα, όπως οι Ψαλμοί και οι επιστολές του αποστόλου Παύλου. Όσον αφορά στους ρήτορες της κλασικής περιόδου, από αυτούς ιδιαίτερη δημοφιλία συνέχισαν να έχουν κυρίως ο Δημοσθένης και ο Ισοκράτης, ενώ από εκείνους των πρώτων αυτοκρατορικών αιώνων, ο Αίλιος Αριστείδης και ο Λιβάνιος, των οποίων τα κείμενα χρησιμοποιήθηκαν σε σχολές ρητορικής.⁴

Η ρητορική επίσης αποτελούσε την βάση για εκείνους που επιθυμούσαν να σπουδάσουν νομική. Ωστόσο, στην ύστερη αρχαιότητα, η ρητορική ως μία *ars* με *opus* την παραγωγή λόγων παραγκωνίστηκε από την νομική τεχνογνωσία. Πλέον, η γνώση του Ρωμαϊκού Δικαίου ήταν πολύ πιο απαραίτητη. Παλαιότερα, ένας συνήγορος εξασκείτο στην ρητορική και βασιζόταν στην γνώση του *iurisconsulti* στο δικαστήριο, αλλά ήδη από τον 4^ο αι. μ.Χ. έπρεπε να είναι εξειδικευμένος και στα δύο γνωστικά πεδία. Ενώ δηλαδή οι τεχνικές της *argumentatio* ήταν ακόμα πολύ χρήσιμες, δεν είχαν την ισχύ που παρείχε η νομική τεχνογνωσία, με αποτέλεσμα οι λόγοι να είναι μικρότερης έκτασης και να δίνεται λιγότερη έμφαση στο στιλ. Η βάση βέβαια για την εκμάθηση του Ρωμαϊκού Δικαίου ήταν τα λατινικά. Τον 6^ο αι. μ.Χ. μάλιστα, ο Αγαθίας ο Σχολαστικός, ο οποίος μετακόμισε από την Μύρινα στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, αναφέρει ότι έκανε προκαταρκτικά μαθήματα πριν προχωρήσει στην νομική, και πιθανότατα αυτά θα περιελάμβαναν ρητορική και σίγουρα λατινικά.⁵ Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, η λατινομάθεια ήταν τόσο έντονη που διαφαινόταν και στην σύνθεση των νομικών κειμένων στα αρχαία ελληνικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αντλούμε από τον P. Mich. XIII 659 στον στίχο 9, όπου η θέση των λέξεων επηρεάζεται από λατινισμό στην φράση *έτέροις ύστερον χρόνοις* κατά αναλογία προς την λατινική έκφραση *aliis post annis*.

³ Βλ. ό. π. 47-48, 53.

⁴ Βλ. ό. π. 49-52.

⁵ Βλ. ό. π. 49-52.

Σχολές νομικής υπήρχαν αρκετές σε όλη την αυτοκρατορία, όπως στην Καισάρεια της Παλαιστίνης, στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου και στην Κωνσταντινούπολη. Η πιο φημισμένη όμως σχολή νομικής ήταν στην Βηρυτό, από την οποία έχουμε πληροφορίες και για το πρόγραμμα σπουδών. Οι εκκολαπτόμενοι δικηγόροι της εποχής ανέλυναν προφορικώς υποθέσεις, δημόσιες και σε ιδιωτικό επίπεδο *disputationes*, και ασχολούνταν με νομικά έργα. Επίσης, επειδή η λατινομάθεια των φοιτητών δεν ήταν πολύ καλή και δημιουργούσε πρόβλημα στην διδασχή του Ρωμαϊκού Δικαίου, οι δάσκαλοι έκαναν μεταφράσεις των λατινικών νομικών κειμένων στα Ελληνικά, οι οποίες αποκαλούνταν *indices*.⁶

Λόγω της αυτοκρατορικής νομοθεσίας που ήταν κοινή για όλους, οι νομικές σπουδές ήταν πλέον σε ένα μεγάλο βαθμό ίδιες σε όλη την αυτοκρατορία. Η ρητορική εξάσκηση αποτελούσε επίσης αναπόσπαστο κομμάτι της νομικής εκπαίδευσης και αυτών που ήθελαν να ασχοληθούν με την πρακτική φύση του νόμου, όπως των συμβολαιογράφων (*tabelliones*) και των *σχολαστικῶν*, οι οποίοι συνέθεταν τα νομικά έγγραφα.⁷ Ωστόσο, ακόμα και οι δικηγόροι μπορούσαν να ασκήσουν το επάγγελμα του συμβολαιογράφου, όπως αυτό φαίνεται από τον Διόσκορο από την Αφροδιτό, ο οποίος, ενώ ασκούσε το επάγγελμα του *tabellio*, αποκαλούνταν ταυτόχρονα και δικηγόρος.⁸ Ο συγκεκριμένος ως συμβολαιογράφος συνδύαζε την γνώση της κλασικής αρχαιότητας – και συνεπώς και της ρητορικής – με την νομική τεχνογνωσία στην σύνθεση των νομικών του εγγράφων.⁹ Παρόλο που ο Διόσκορος αποτελεί μία εξέχουσα προσωπικότητα συμβολαιογράφου, οι ομότεχνοί του δεν ήταν πολύ κατώτεροι, εφόσον και αυτοί είχαν καρπωθεί από την τριβή τους με την ρητορική και τη νομική τα κατάλληλα εργαλεία για την σύνθεση νομικών εγγράφων.

Οι συμβολαιογράφοι έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στο νομικό σύστημα της ύστερης αρχαιότητας. Αυτό το σύστημα βέβαια δεν αποτελείτο από νομικούς κανόνες και διατάξεις διαφορετικές από αυτές της πρώιμης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Το μόνο που άλλαξε ήταν ο τρόπος με τον οποίο αυτοί οι κανόνες εφαρμόζονταν και αποκτούσαν ισχύ. Επίσης, η σπουδαιότητα των δικαστηρίων και των υπαλλήλων που ήταν υπεύθυνοι σε αυτά άρχισε σταδιακά να παραγκωνίζεται από την δράση των

⁶ Βλ. ό. π. 49-52.

⁷ Βλ. Gagos & van Minnen 1997, 34.

⁸ Βλ. Keenan & Manning & Yiftach-Firanko 2014, 27.

⁹ Βλ. Gagos & van Minnen 1997, 29. Περισσότερες πληροφορίες για τον συνδυασμό των λογοτεχνικών και των ρητορικών στοιχείων στην νομική δραστηριότητα του Διόσκορου βλ. Papathomas 2000.

συμβολαιογράφων, οι οποίοι πλέον εμπλέκονταν περισσότερο στις νομικές υποθέσεις των ανθρώπων μέσω των νομικών τους εγγράφων και είχαν καθοριστικό λόγο για το αν μία υπόθεση έπρεπε να παραπεμφθεί στο δικαστήριο. Με την γνώση του Ρωμαϊκού Δικαίου οι συμβολαιογράφοι έλυναν τα νομικά ζητήματα αποτελεσματικά σε λιγότερο χρόνο και με λιγότερα έξοδα για τους αντιδίκους.¹⁰ Το έγγραφο της *διαλύσεως* ήταν ένα από αυτά τα νομικά έγγραφα, στο οποίο διαφαίνονται οι νομικές γνώσεις των συμβολαιογράφων συνοδευόμενες, όπως θα δούμε, από την ρητορική τους δεξιότητα.

Το νομικό έγγραφο της διαλύσεως

Η *διάλυσις* ως νομικό έγγραφο είναι μία σύμβαση, η οποία στο Ρωμαϊκό Δίκαιο εμπίπτει στο γένος των *contractus*. Κύριο χαρακτηριστικό αυτών είναι η συμφωνία (*consensus-όμολογία*). Ειδικότερα, πρόκειται *stricto sensu* για *contractus litteris*, στον οποίο ο *consensus* πραγματώνεται μέσω του επίσημου γραπτού λόγου.¹¹ Ωστόσο, η μορφή αυτού του *contractus* δεν ήταν παραδοσιακός θεσμός του Ρωμαϊκού Δικαίου, αλλά αποτελούσε ήδη από τον 2^ο αι. μ.Χ., σύμφωνα με τον νομικό Γάιο, ένα *proprium peregrinorum*, το οποίο ονομαζόταν *συγγραφή* ή *χειρόγραφον*.¹² Ύστερα όμως, το ελληνικό στοιχείο κυριεύσε στις συναλλαγές των πολιτών με αποτέλεσμα το *χειρόγραφον* να εγκαθιδρυθεί ως θεσμός του Ρωμαϊκού Δικαίου.

Ήδη από την Ελληνιστική Περίοδο, στην ελληνική Ανατολή, το *χειρόγραφον* συνιστούσε *terminus technicus* για το νομικό έγγραφο, το οποίο συντασσόταν από τον ίδιο τον οφειλέτη σε επιστολική μορφή. Το περιεχόμενο του τότε περιελάμβανε την *όμολογίαν*, την *κυρίαν* ρήτρα, την ρήτρα *πράξεως* και ενδείξεις για την ημερομηνία και τον τόπο συγγραφής. Έπειτα, την Βυζαντινή Περίοδο, τα *χειρόγραφα* συντάσσονταν από τους *tabelliones*, οι οποίοι ξεκινούσαν την συγγραφή του νομικού εγγράφου με την ημερομηνία και τον τόπο, και την τελείωναν με την υπογραφή των ιδίων και των μαρτύρων που παρίσταντο κατά την διάρκεια της δικαιοπραξίας.¹³ Η χρήση του ενεστώτα στα ρήματα του εγγράφου προδίδει, αφενός μία *inter praesentes* διαδικασία, αφετέρου ότι το *χειρόγραφον* αντλούσε το περιεχόμενό του από την προφορική μορφή

¹⁰ Βλ. Gagos & van Minnen 1997, 29-30.

¹¹ Βλ. Mousourakis 2012, 188.

¹² Βλ. ό. π. 219 και G. 3. 134.

¹³ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το *χειρόγραφον*, βλ. Yiftach-Firanko 2013.

της δικαιοπραξίας, την οποία και αντικατόπτριζε.¹⁴ Όλα αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το *χειρόγραφον* λειτουργούσε ως μία ιδιόχειρη επιβεβαίωση και απόδειξη της δικαιοπραξίας.¹⁵

Το περιεχόμενο των *διαλύσεων* μπορεί να οριστεί με τον νομικό όρο *transactio*. Πρόκειται για την εξωδικαστική μέσω συμφωνίας επίλυση φιλονικιών,¹⁶ οι οποίες δημιουργήθηκαν μεταξύ των αντιδίκων λόγω αμφιβολίας εκπλήρωσης υποχρεώσεων, κληρονομικών διαμαχών, εξυβρίσεων, κλοπών, κακοποιήσεων κ.α. Όπως και σήμερα, έτσι και τότε οι δικαστικοί αγώνες δεν ήταν μόνο μία διαδικασία για την οποία οι αντίδικοι έχαναν χρόνο από την ζωή τους και χρήματα, αλλά τους επιβάρυναν και ψυχολογικά. Ήδη μετά το 300 μ.Χ. οι αναφορές σε διεξαγωγές δικών αρχίζουν να μειώνονται, ενώ χάνονται τελείως μετά το 530 μ.Χ.¹⁷ Προκύπτει συνεπώς ότι κατέφευγαν σε άλλα μέσα για να λύσουν τα δικαστικά τους θέματα. Η επίλυση της διαμάχης γινόταν πλέον, είτε με συμβιβασμούς και αμοιβαίες υποχωρήσεις των ίδιων των αντιδίκων, για παράδειγμα με την εκπλήρωση της υποχρέωσης από τον ίδιο τον οφειλέτη, όταν το πρόβλημα έγκειται στην αμφιβολία του πιστωτή, ή μέσω παρέμβασης τρίτου μέρους, της μεσιτείας ή διαιτησίας, οι οποίοι αναλάμβαναν την υπόθεση. Στην περίπτωση της διαιτησίας, η απόφαση του *διαιτητοῦ* ήταν δεσμευτική και για τα δύο αντίδικα μέρη, εφόσον πριν από την ετυμηγορία τα αντίδικα μέρη υπέγραφαν το *κομπρόμισσον*, στο οποίο δήλωναν ότι δεσμεύονται να ακολουθήσουν ό,τι αυτός αποφασίσει. Αντιθέτως, στην περίπτωση της μεσιτείας, όπου παρέμβαιναν *μέσοι καλοί φίλοι* ή μοναχοί ή επίσκοποι, ακόμα και αξιωματούχοι, τα τρία μέρη προσπαθούσαν από κοινού να βρουν μία λύση.

Εν γένει δηλαδή, οι μεσάζοντες που επιλέγονταν ήταν πρόσωπα που έχαιραν σεβασμού στην κοινωνία. Οι αξιωματούχοι για παράδειγμα δεν καλούνταν για να διευθετήσουν μία υπόθεση λόγω του αξιώματός τους, αλλά εξαιτίας της αποδοχής και εκτίμησης που απέλαυναν από τα δύο αντίδικα μέρη, όταν αυτά δεν είχαν κάποιον κοινό φίλο. Σε κάθε περίπτωση, όποιοι και αν ενεργούσαν ως μεσάζοντες μεταξύ δύο αντιδίκων, δεν έπρεπε μόνο να έχουν βαθεία γνώση της υπόθεσης και των γεγονότων, αλλά και των σχέσεων που είχαν μεταξύ τους οι αντίδικοι. Ορισμένες φορές οι *μέσοι* και οι *διαιτηταί* είχαν κάποιου είδους σχέση με τους αντιδίκους, έστω ως συμπολίτες ή

¹⁴ Βλ. Birks 2014, 49-50.

¹⁵ Βλ. Mousourakis 2012, 219.

¹⁶ Βλ. Berger 1953, s.v. *Transactio*.

¹⁷ Βλ. Keenan & Manning & Yiftach-Firanko 2014, 27.

ακόμα και ως άνθρωποι της ίδιας κοινωνίας, και ήταν επόμενο να θέλουν να βρουν την πιο δίκαια λύση, λαμβάνοντας υπ' όψιν και λεπτομέρειες, όπως π.χ. τους κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ των ατόμων. Δεν θα ήθελαν σε καμμία περίπτωση να κατακριθούν για την δουλειά τους δημοσίως ή ακόμα και από τους ίδιους τους αντίδικους.¹⁸

¹⁸ Βλ. Gagos & van Minnen 1997, 30-32.

1. ΡΗΤΟΡΙΚΑ *OPERA* ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΓΡΑΦΟΥ

Επειδή λοιπόν το *χειρόγραφον* της *διαλύσεως* συντίθεται προκειμένου να αποτελέσει απόδειξη της παύσης της έριδας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο συμβολαιογράφος καλείται να αντιμετωπίσει τον *status coniecturae*¹⁹ *an transactio sit*. Οι αντίδικοι *inter praesentes* ή ο ένας αντίδικος, ο οποίος ικανοποιήθηκε από το *obligationem solvere* του άλλου αντιδίκου, εκθέτουν στον συμβολαιογράφο όλα τα γεγονότα της *transactio*, τα οποία αποτελούν την προς επεξεργασία *materia*. Έτσι, για να μετατρέψει το νομικό γεγονός της παύσης της φιλονικίας στο νομικό έγγραφο της *διαλύσεως* που λύνει τον *status coniecturae*, ο συμβολαιογράφος χρησιμοποιεί τις ρητορικές του γνώσεις και ακολουθεί ορισμένα από τα *oratoris opera*, τα οποία είναι η *inventio*, η *dispositio*, η *elocutio* και η *memoria*. Μέσα από την παρουσίαση των εν λόγω *opera* του συμβολαιογράφου δίνεται ταυτόχρονα και μία σφαιρική εικόνα για την ρητορική όλων των *διαλύσεων* που εξετάστηκαν.

1.1. *Inventio*

Από την *materia* που παρουσιάζουν οι αντίδικοι, ο συμβολαιογράφος αναζητά μέσω της *inventio* κυρίως τα κομβικά νομικά συμβάντα που δημιούργησαν και έληξαν την φιλονικία, καθώς και τις *personae* που πρωταγωνίστησαν, προκειμένου να αποτελέσουν *narrationis elementa*. Πρόκειται δηλαδή για μία νομική *inventio*, η οποία έχει στόχο να αποδώσει στην *narratio* την διαδοχή ή την σύνδεση των νομικών συμβάντων που ευθύνονται για την φιλονικία και την παύση αυτής. Ενίοτε, τα νομικά συμβάντα διανθίζονται από την *controversia* και την *argumentatio* των αντιδίκων. Μετά την *narratio*, η νομική *inventio* εφοδιάζει τον συμβολαιογράφο με τα κατάλληλα νομικά στοιχεία που πρέπει να εκθέσει στο νομικό έγγραφο για να αποδειχθεί νομικώς και ρητορικώς η παύση της φιλονικίας, δηλαδή την *όμολογίαν*, τους όρους και προϋποθέσεις, τον *ὄρκον*, το *πρόστιμον* και την *έπιορκίαν*, την *ύποθήκην*, την *κυρίαν* και *βεβαίαν* ρήτρα, την *stipulatio* και τις *ύπογραφάς*.

Όσον αφορά στην *argumentatio* για την απόδειξη της παύσης της φιλονικίας, ο συμβολαιογράφος αντλεί μέσω της νομικής *inventio* τα νομικά εκείνα στοιχεία που

¹⁹ Βλ. Lausberg 1998, §231.

συναπαρτίζουν την φιλονικία, δηλαδή το *rationem habere* και το *actionem movere*. Η αποδείξη της εξάλειψής τους μέσω του *obligationem solvere* συνεπάγεται νομικώς την παύση της φιλονικίας. Περισσότερη ανάλυση για την *argumentatio* του συμβολαιογράφου γίνεται στο κεφ. 4. *Όροι και Προϋποθέσεις-Probatio Διαλύσεως*.

1.2. Dispositio

Στο νομικό έγγραφο της *διαλύσεως* παρατηρείται η εξής ακολουθία μερών: (δέησις), ημερομηνία, *inscriptio*, *narratio*, όροι και προϋποθέσεις, *όρκος*, *πρόστιμον* και *έπιorkία*, *ύποθήκη*, *κυρία* και *βεβαία* ρήτρα, *stipulatio* και *ύπογραφαί*. Η *dispositio* των μερών αυτών, όπως προκύπτει από την παρακάτω ανάλυση, προσιδιάζει σε αυτή των ρητορικών λόγων εξαιτίας της λειτουργίας που έχουν στο νομικό έγγραφο. Προκειται δηλαδή για την χρήση των νομικών μερών της *διαλύσεως* ως *orationis partes*, των οποίων η *dispositio* γίνεται όπως και στους ρητορικούς λόγους (*artificiosus ordo*). Συγκεκριμένα, η *inscriptio* λειτουργεί σε ορισμένες *διαλύσεις* ως *exordium* πριν από την *narratio*. Έπειτα ακολουθούν οι όροι και προϋποθέσεις ως *probatio* της *narratio*. Ο *όρκος*, το *πρόστιμο* και η *έπιorkία*, η *κυρία* και *βεβαία* ρήτρα και η *ύποθήκη*, λειτουργούν προς επίρρωσιν της *probatio* των όρων και προϋποθέσεων και αποτελούν μέρος της *argumentatio*. Στο τέλος της *διαλύσεως* η *stipulatio* και οι *ύπογραφαί* συνιστούν την *peroratio*. Ανάλογα με την περίπτωση κάποια από αυτά τα μέρη, κυρίως αυτά της *δεήσεως*, της *ύποθήκης*, του *προστίμου*, και του *όρκου*, μπορεί να μην εμπεριέχονται.

Τέλος, η *dispositio* των γεγονότων της *narratio* παρουσιάζει χρονική ακολουθία *naturalis temporum ordo*.²⁰ Για την *dispositio argumentorum* βλ. παρακάτω κεφ. 4.3. *Dispositio των όρων και προϋποθέσεων*.

1.3. Elocutio

Κανένα τμήμα του εγγράφου δεν είναι άσκοπο, καμμία λέξη δεν γράφεται εις μάτην. Η *elocutio* του νομικού εγγράφου της *διαλύσεως* είναι εξαιρετικά επιτηδευμένη. Οι συμβολαιογράφοι χρησιμοποιούν νομικούς όρους και εκφράσεις ως *verba propria* αρμόζοντα στο νομικό γίγνεσθαι του εγγράφου, τα οποία αντλούν την ισχύ τους από τις επιταγές του νόμου. Οι φόρμουλες επίσης φέρουν νομική σημασία, η οποία

²⁰ Βλ. Lausberg 1998, §450.

αναδεικνύεται μέσω των ρητορικών σχημάτων. Η σωστή και ακριβής για κάθε νομική υπόθεση χρήση των λέξεων δεν ήταν ποτέ άλλοτε πιο απαραίτητη από την περίπτωση των νομικών εγγράφων της βυζαντινής περιόδου εν γένει.²¹ Επιπλέον, στις *διαλύσεις* αλλά και σε άλλα νομικά κείμενα, παρατηρείται ομοιότητα στην *elocutio*. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι η εξάσκηση όλων των συμβολαιογράφων του 5^{ου} και του 6^{ου} αι. μ.Χ. για την σύνθεση των συγκεκριμένων εγγράφων ήταν η ίδια. Εκτός αυτού, οι ίδιοι αντέγραφαν τα κείμενα των προγενέστερων ομότεχनों τους, των σύγχρονων με αυτούς συναδέλφων ή ακόμη και παλαιότερα δικά τους κείμενα λόγω της ομοιότητας των υποθέσεων.²²

Στόχος της *elocutio* δεν είναι μόνο η χρήση της νομικής ορολογίας, αλλά και η επίτευξη ταυτοχρόνως της *brevitas* και της *claritas*. Αυτό πολλές φορές επιτυγχάνεται με την χρήση μακροπερίοδου λόγου, ο οποίος άλλοτε συντίθεται παρατακτικά και άλλοτε υποτακτικά με έντονη την χρήση μετοχών, προκειμένου το νόημα να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο συνεπτυγμένο. Το νόημα όμως της πολύπλοκης αυτής σύνταξης δεν είναι *prima facie* εύληπτο. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι τα νομικά έγγραφα δεν συντάσσονταν για να είναι αμέσως κατανοητά από ένα ακροατήριο, όπως οι ρητορικοί λόγοι, αλλά περιείχαν μία εξειδικευμένη γλώσσα και επιτηδευμένη *elocutio* με σκοπό να είναι κατανοητά ως κείμενα από άτομα που κατείχαν τον νομικό *modus legendi*. Η σύνθεση λοιπόν των *διαλύσεων* γινόταν με μία τεχνική γλώσσα, της οποίας τα αντιπροσωπευτικά χαρακτηριστικά τα εντοπίζουμε στα παρακάτω σχήματα λόγου και ρητορικά σχήματα που επιτελούσαν συγκεκριμένους σκοπούς. Πολλές φορές μάλιστα γίνεται μείξη των ρητορικών σχημάτων με απώτερο σκοπό την *amplificatio*.

A) Σχήματα λόγου:

i) Υπερβατό: χάριν σαφήνειας (*claritas*) το υπερβατό σχήμα χρησιμοποιείται προκειμένου, οι πληροφορίες που παρεμβάλλονται, να είναι σαφές ότι προσδιορίζονται από τους όρους που χωρίζονται. Π.χ. P. Mich. XIII 659, 133-135 *διὰ τὸ ἐπὶ πάσῃ ἀναιρέσει πάσης ζητήσεως καὶ ἀμφιβολίας μεταξὺ τῶν μερῶν ταῦτα δεδόχθαι*, αντί *διὰ*

²¹ Βλ. Gagos & van Minnen 1997, 30.

²² Βλ. ό. π. 29.

τὸ δεδόχθαι ταῦτα ἐπὶ πάσῃ ἀναιρέσει πάσης ζητήσεως καὶ ἀμφιβολίας μεταξὺ τῶν μερῶν.

ii) Ἐλλειψη: χρησιμοποιεῖται χάριν βραχύτητας (*brevitas*). Κυρίως απαντά ως τοῦ λοιποῦ (ενν. χρόνου) σχεδόν σε όλες τις διαλύσεις.

iii) Λιτότης: παρατηρεῖται κυρίως μετά το πρόστιμο προκειμένου να τονιστεῖ ὅτι ἀκόμη και μετά την πληρωμή του προστίμου οὐδὲν δὲ ἦττον ἀρραγῇ καὶ ἀσάλευτον μένειν ταύτην τὴν διαλυτικὴν ὁμολογίαν (P. Mich XIII 659, 269).

iv) Πολυσύνδετο: χρησιμοποιεῖται κυρίως στην *percursio* (καὶ...καὶ...καὶ) για την συσσώρευση πληροφοριῶν.

v) Ἀσύνδετο: χρησιμοποιεῖται κυρίως στην *stipulatio* σε συνδυασμό με την *accumulatio* εν εἶδει ἀνακεφαλαίωσης (*recapitulatio*), προσδίδοντας ταυτόχρονα *brevitas*.

B) Ρητορικά σχήματα:

i) *Figura per adiectionem*: η *adiectio* εν γένει περιλαμβάνει πολλά ρητορικά σχήματα.²³ Συγκεκριμένα στις διαλύσεις, και κυρίως στους ὅρους και προϋποθέσεις, γίνεται κατὰ κόρον χρήση ὀρων που εἶναι συνώνυμοι ἢ/και ἀλληλοσυμπληρούμενοι ως προς το νόημα τους (αὔξεις) με ἀποτέλεσμα να προσδίδεται ἐμφαση και *claritas* στον λόγο. Η *claritas* μέσω της *adiectio* βοηθά στην ἐπίτευξη του «νομικοῦ πλεονασμοῦ»,²⁴ δηλαδή στην ικανοποίηση της ἀνάγκης να γίνει σαφές και ἀδιαμφισβήτητο αὐτό το οποίο λέγεται μέσω της χρήσης συνώνυμων ἢ/και ἀλληλοσυμπληρωματικῶν λέξεων και ἐκφράσεων. Ὅπως θα γίνει φανερό, το ρητορικό αὐτό σχῆμα συνδυάζεται πολλές φορές με ἄλλα. Η τεχνική αὐτή μαρτυρεῖται ἐπίσης και στους ρητορικούς λόγους του Δημοσθένη, ὅπως στον *Κατὰ Μειδίου περὶ τοῦ Κονδύλου*, 19-20.²⁵

Υπάρχει πληθώρα παραδειγμάτων για αὐτό το ρητορικό σχῆμα σε όλες τις διαλύσεις. Γι αὐτό θα παραθέσω δύο ἀντιπροσωπευτικά παραδείγματα, ἐκ των οποίων το ένα θα ἀφορᾷ ρηματικούς τύπους και το δεύτερο ἐπίθετα. Στον P. Münch. I 7 στους στίχους 44-45, για να τονιστεῖ ὅτι οἱ ἀντίδικοι ἔχουν ἀναμφιβόλως λάβει ἐκ πλήρους ἅπαν τὸ ἐπιλαχὸν ἐκατέρω αὐτῶν μέρει ἔκ τε τῆς κληρονομίας, γίνεται χρήση της

²³ Βλ. Lausberg 1998, §607-687. Πβ. και Keenan & Manning & Yiftach-Firanko 2014, 85-86, ὅπου γίνεται λόγος για την χρήση της *figura per adiectionem* στους παπύρους.

²⁴ Για τον «νομικό πλεονασμό» βλ. Wagschal 2015, 176.

²⁵ Για την *adiectio* του Δημοσθένη στον συγκεκριμένο λόγο βλ. Rowe 1993.

adiectio με τους όρους *έσχηκέναι* και *άπειληφέναι*, εκ των οποίων ο ένας δηλώνει την κατοχή και ο άλλος την παραλαβή. Έτσι η νοηματική αλληλοσυμπλήρωση των όρων δεν επιτρέπει σε κανέναν από τους αντιδίκους την δυνατότητα αμφισβήτησης του νοήματος. Στον ίδιο πάπυρο, στον στίχο 55, γίνεται *adiectio* όρων που δηλώνουν ότι το έγγραφο της *πράσεως* δεν είναι έγκυρο: *άκυρον αύτην εἶναι καὶ ἔωλον καὶ άνίσχυρον*. Οι όροι *άκυρον*, *ἔωλον* και *άνίσχυρον* είναι νοηματικώς αλληλοσυμπληρούμενοι. Σημειωτέον ότι σε αυτήν την *adiectio* προτάσσεται για την μη εγκυρότητα του εγγράφου της *πράσεως* ο κύριος νομικός όρος *άκυρος* (*irratus*), ο οποίος ενισχύεται με την προσθήκη των άλλων δύο συνώνυμων όρων.

ii) *Dinumeratio*: η διαίρεση του γένους στα είδη του χρησιμοποιείται στους όρους και προϋποθέσεις και στην *ύποθήκην* σε συνδυασμό με τις διαμετρικά αντίθετες εκφράσεις με σκοπό να δώσει έμφαση και *claritas*. Εμπίπτει στο γένος της *adiectio* λόγω της συσσώρευσης των ειδών με την οποία επιτυγχάνεται η *αύξησης*.²⁶ Για την *dinumeratio* βλ. κεφ. 4.2. *Παραίτηση Απαιτήσεων και Τελικός Διακανονισμός*.

iii) Ομοιοτέλετο: χρησιμοποιείται για λόγους έμφασης στην *figura per adiectionem* των όρων και των προϋποθέσεων, ενώ το γεγονός ότι δημιουργεί μία *ornata oratio* αποτρέπει την *adiectio* του «νομικού πλεονασμού» να φαίνεται μεγάλη, προσδίδοντας της *brevitas* αλλά και ρυθμό.²⁷ Παράδειγμα αντλούμε από τον P. Lond. V 1717 στον στ. 20: *μικροῦ ἢ [μεγάλου, ἐγγράφου ἢ ἀ]γράφου, ἀκρίτου ἢ κεκριμένο(ν)*.

iv) *Anticlimax*:²⁸ παρατηρείται σε συνδυασμό με την *figura per adiectionem* και το ομοιοτέλετο κυρίως στους όρους και προϋποθέσεις και μάλιστα στην φόρμουλα των κληρονόμων, *κληρονόμοι-διάδοχοι-διακάτοχοι*. Χρησιμοποιείται προς επίρρωσιν της «ρητορικής της απόλυτης αποτροπής», δηλαδή ακόμα και του στοιχείου της φιλονικίας, του οποίου η ύπαρξη ενέχει πολύ μικρό βαθμό επικινδυνότητας, πλην όμως συνιστά αποχρώσα αιτία ανάξεσης της διαμάχης. Παράδειγμα αντλούμε από τον P. Münch. I 1 στους στίχους 37-38: *οὐκ ἐπελευσόμεθά σοι οὐχ ἡμεῖς αὐτοὶ οὐ κληρονόμοι ἡμῶν οὐ διάδοχοι οὐ διακάτοχοι*.

v) *Climax* ή *crescendo* συλλαβών: παρατηρείται συνήθως στην *figura per adiectionem* σε συνδυασμό με το ομοιοτέλετο για να δώσει έμφαση και ρυθμό. Παράδειγμα

²⁶ Βλ. Lanham 1991, s.v. *Diairesis*.

²⁷ Βλ. Lausberg 1998, §313.

²⁸ Περισσότερα για το ρητορικό σχήμα της *anticlimax* βλ. Lanham 1991, s.v. *Catacosmesis*.

αντλούμε από τον P. Münch. I 14 στους στίχους 7-8: *μέμψεως καὶ ἀγωγῆς καὶ ἐνοχῆς καὶ ἐγκλήσεως καὶ ζητήσεως καὶ ἀμφισβήτησεως*. Οι τρεις πρώτες λέξεις έχουν τρεις συλλαβές, οι δύο επόμενες τέσσερις, και η τελευταία έξι. Σημειωτέον ότι εδώ η *climax* των συλλαβών συνδυάζεται με την αντικλίμακα (*anticlimax*) του νοήματος, καθότι οι πρώτες λέξεις κυρίως η *ἀγωγή*, η *ἐνοχή* και η *ἐγκλησις*, αποτελούν το πρακτικό μέρος της έριδας μέσω της νομικής αγωγής, ενώ οι δύο τελευταίες, *ζήτησις* και *ἀμφισβήτησις*, συνιστούν το πρωταρχικό στάδιο της φιλονικίας. Σε αυτήν την περίπτωση ο συμβολαιογράφος προσπαθεί να ασκήσει «ρητορική της απόλυτης αποτροπής», δηλαδή ακόμη και του παραμικρού στοιχείου που θα μπορούσε να δημιουργήσει την έριδα, την *ἀμφισβήτησιν*. Η απολυτότητα της αποτροπής κλιμακώνεται με το *crescendo* συλλαβών ξεκινώντας από τα κατ' εξοχήν στοιχεία της έριδας που είναι οι κατηγορίες και οι αγωγές μεταξύ των αντιδίκων για να φτάσει ακόμα και στα αρχικά στάδια αυτής, την *ζήτησιν* και την *ἀμφισβήτησιν*. Η *ἀμφισβήτησις* όμως που αποτελεί το πρωταρχικό σπέρμα της φιλονικίας, αναδεικνύεται ως κορύφωση της αντικλίμακας και κατάληξη του *crescendo* συλλαβών.

vi) Διαμετρικά αντίθετες εκφράσεις (*Polar expressions*):²⁹ χρησιμοποιούνται στους όρους και τις προϋποθέσεις σε συνδυασμό με το ομοιοτέλετο και την *dinumeratio*, προς επίρρωσιν τους «νομικού πλεονασμού» και της *claritas*.

vii) Απόρριψη του *genus* έναντι των *species* συλλήβδην: Αυτή η ρητορική τεχνική βοηθάει τον συμβολαιογράφο να ασκήσει «ρητορική της απόλυτης αποτροπής». Παρατηρείται κυρίως στους όρους και προϋποθέσεις, παραδείγματος χάριν στον αποκλεισμό του νομικού όρου *πράγμα* (*res*) σε εκφράσεις, όπως *μήτε περί οίουδήποτε πράγματος* (P. Münch. I 14, 81-82). Με τον αποκλεισμό της *res* αποτρέπονται συλλήβδην τα νομικά *species* της *res*, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν καινούργιες από ρητορική άποψη *res*. Αυτή η ρητορική τεχνική αναλύεται από τον Κοϊντιλιανό.³⁰

1.4. Memoria

Σε κάθε περίπτωση ο συμβολαιογράφος δεν έχει τόσο ανάγκη την *memoria* των *circumstantiae partes*, εφόσον οι αντίδικοι μπορούν ανά πάσα στιγμή να τον

²⁹ Περισσότερα για τις *polar expressions* βλ. Lausberg 1998, §672.

³⁰ Quint. Inst. 5. 10. 56: *Genus ad probandam speciem minimum ualet, plurimum ad refellendam*.

βοηθήσουν. Ωστόσο, η *dispositio* όλου του νομικού εγγράφου αλλά και της *narratio* προδίδει ότι ο συμβολαιογράφος ως επαγγελματίας συγκρατεί στην μνήμη του όχι μόνο τα νομικά μέρη της *διαλύσεως* αλλά και τις φορμουλαϊκές εκφράσεις που βοηθούν στην σύνταξη ενός μέρους ή βοηθούν στην μετάβαση από το ένα μέρος στο άλλο. Όλες οι *circumstantiae partes* προσαρμόζονται στις νομικές φόρμουλες και στα νομικά μέρη της *διαλύσεως*.

Αυτό γίνεται φανερό από την *inscriptio* του P. Münch. I 7 στους στίχους 8-11, όπου ο συμβολαιογράφος άφηκε κενά (*vacua*) μετά τις φόρμουλες των αντίδικων μερών (*ἐκ μὲν τοῦ ἑνὸς μέρους-ἐκ δὲ θατέρου*), προκειμένου να συμπληρωθούν κατόπιν ακροάσεως των λεγομένων των ίδιων των αντιδίκων (*ἐκ μὲν τοῦ ἑνὸς μέρους · vac. ? Αὐρήλιος Ἰωάννης υἱὸς Ἰακυβίου μητρὸς Ταπίας στρατιώτης ἀριθμοῦ Σνήνης, ἐκ δὲ θατέρου vac. ? Αὐρήλιος Πατερμοῦθις υἱὸς Μηνᾶ μητρὸς Τσίας ναύτης ἀπὸ τῆς αὐτῆς Συνητιῶν πόλεως*). Επίσης, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της *inscriptio* του P. Münch. I 14 στον στίχο 10, όπου ο συμβολαιογράφος αφήνει κενό πριν από το όνομα του αντιπροσώπου και μετά την πρόθεση *διά*, πιθανόν γιατί περίμενε να το ακούσει από τον ίδιο (*ἐκ μὲν τοῦ ἑνὸς μέρους Φλαύιος Ἰωάννης υἱὸς Ἰακώβου ἐκ μητρὸς Ταπίας στρατιώτης ἀριθμοῦ Σνήνης διὰ vac. ? τοῦ λεγομένου Πσῆρε*).

2. INSCRIPTIO

Σύμφωνα με τον Ερμογένη, κάθε αμφισβήτηση που γεννά μία υπόθεση (*causa*) είναι αναγκαίο να εξετάζεται – συν τοις άλλοις – και ως προς τα πρόσωπα.³¹ Η *inscriptio* των *διαλύσεων* εφοδιάζει το νομικό έγγραφο από την αρχή με τα συστατικά στοιχεία της υπόθεσης, δηλαδή τα πρόσωπα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, τα οποία συνιστούν και ένα από τα *narrationis elementa* (ή αλλιώς *circumstantiae partes*) την *persona*. Ως προς το περιεχόμενο, τα χαρακτηριστικά αυτά περιορίζονταν στο κύριο όνομα συνοδευόμενο από το *gentilicium* Φλαουίος (ή Φλαύιος) ή Αύρήλιος, το *cognomen* (π.χ. *Ἀναστασία τῇ καὶ Τεκρομπία*), το αξίωμα (π.χ. *συντελεστής*), τον τιμητικό τίτλο (π.χ. *καθωσιωμένος*), τιμητικό επίθετο (*προσφιλέστατω*) το πατρώνυμο (π.χ. *ἰοῦ τάδε, ἐκ πατρὸς τάδε*), το μητρώνυμο (π.χ. *μητρὸς τάδε*), τους συγγενικούς δεσμούς (*ὁμογνήσιοι ἀδελφοί*) την καταγωγή (*ὀρμώμενος ἀπὸ τῆς κώμης τάδε*) συνοδευόμενη από τιμητικό της τίτλο (*καλλιπόλεως*) και την αντιπροσωπεία (*διὰ τοῦ τάδε, ὑπὲρ τάδε*).³² Με αυτά τα στοιχεία ο συμβολαιογράφος διασφαλίζει την ακρίβεια της ταυτότητας των προσώπων, στα οποία αφορούν όλα όσα έπονται στη συνέχεια της *διαλύσεως*, εφόσον όχι αυτά καθ' αυτά, αλλά η συμπλοκή αυτών μεταξύ τους διευκρινίζουν ακριβώς τους αντιδίκους στους οποίους αναφέρεται η *διάλυσις*.

Έχοντας πλέον καθορίσει με ακρίβεια την ταυτότητα των προσώπων, ο συμβολαιογράφος θα μπορέσει να κάνει αναφορά σε αυτά και στα άλλα μέρη της *διαλύσεως* με την συνοδεία των μετοχών *εἰρημένος, προειρημένος, προγεγραμμένος, προλεχθείς, προωνομασμένος, μνημονευθείς, προκείμενος* (P. Münch. I 1, 11-12: *ὁ μνημονευθείς ἡμῶν πατὴρ Δῖος εἶχεν σὲ τὸν προγεγραμμένον Ἰάκωβον*). Μέσω αυτών δεν τηρείται μόνο ο ίδιος βαθμός ακρίβειας για την ταυτότητα των αντιδίκων, όπως παρουσιάστηκε στην *inscriptio*, αλλά και προσδίδεται κατηγορηματική ισχύς στον λόγο και κυρίως *brevitas*, εφόσον δεν γίνεται λεπτομερής επανάληψη των

³¹ Έρμ. *Περὶ τῶν στάσεων*, 1.4.1-2.

³² Βλ. BGU I 317, 2-5' P. Cair. Masp. II 67167, 1-5' CPR VI 6, 3-5' P. Haun. III 57, 1-2' P. Heid. VII 404, 8-14' P. Herm. 31, 2-7' P. Lond. III 1008 (S. 265), 4-11' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 1-5' P. Münch. I 1, 4-11' P. Münch. I 7, 6-16' P. Münch. I 14, 6-15' P. Oxy. XVI 1880, 3-7' P. Par. 20, 3-6' P. Princ. II 82, 3-8' PSI X 1114, 2-5' SB VI 9456, 5-7' SB XXII 15801, 3-6.

πληροφοριών.³³ Αυτές οι μετοχές χρησιμοποιούνται επίσης και για άλλα στοιχεία της υπόθεσης (P. Mich. XIII 659, 13: *τοῦ μνημονευθέντος κτήματος*, P. Cair. Masp. II 67167, 15-16: *περὶ [τ]ο(ῦ) εἰρη[μ]ένου χρέους*).³⁴

Η συντακτική δομή της *inscriptio* με την οποία παρουσιάζονται οι παραπάνω πληροφορίες δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη ποικιλομορφία, όπως και σε άλλα είδη νομικών εγγράφων. Όταν το συμβόλαιο της *διαλύσεως* ήταν ετεροβαρές, είχε τις συντακτικές δομές *ὁ τάδε [...] τῷ δείνα [...] χαίρειν* (και αντισθέτως), *τῷ τάδε [...] παρὰ τοῦ δείνα [...] χαίρειν* και *τήνδε τὴν ἔγγραφον ὁμολογίαν τῆς διαλύσεως ποιοῦμαι ὁ τάδε [...] τῷ δείνα [...]*, και ως εκ τούτου δηλωνόταν ευθύς εξ αρχῆς ὅτι τα πρόσωπα σε ονομαστική επωμίζονταν τις *obligationes* και τις αντίστοιχες – σε περίπτωση παράβασης – *sanctiones* που αναφέρονταν στα τελευταία μέρη του εγγράφου. Όταν ὁμως το συμβόλαιο ήταν αμφοτεροβαρές (ή αλλιῶς *συναλλαγματικόν*), τότε απαντούσαν διαφορετικές συντακτικές δομές, ὅπως *ταύτην τίθενται καὶ ποιοῦνται τὴν ὁμολογίαν τῶν διαλύσεων [...] ἐκ μὲν τοῦ ἑνὸς μέρους ὁ τάδε [...], ἐκ δὲ θατέρου ὁ δείνα [...], ὁ τάδε [...] καὶ ὁ δείνα [...] ἀλλήλοις χαίρειν*, και διευκρινιζόταν ὅτι και τα δύο μέρη ὀφείλαν να τηρήσουν *obligationes* το ἓνα προς το ἄλλο. Εκτός αυτών ο επιστολικὸς χαρακτήρας που απορρέει ἀπὸ τις συντακτικές δομές που περιέχουν το απαρέμφατο *χαίρειν*, προσδίδει νομική επισημότητα στην *inscriptio* και σε ὅλο το ἔγγραφο, εφόσον αυτός απαντά και στους νόμους της εποχῆς.³⁵ Σύμφωνα ὁμως με την *inscriptio* του P. Oxy. XVI 1880 (στ. 3-7), σε ορισμένες ετεροβαρεῖς *διαλύσεις*, ο αντίδικος δεν απευθυνόταν στον πρώην δικαστικὸ ἀντίπαλό του, ἀλλὰ στο *officium*³⁶ του αξιωματούχου που μεσολάβησε για να λυθεῖ η φιλονικία, με ἀποτέλεσμα οι πληροφορίες για την ταυτότητα του ἄλλου ἀντιδίκου να ενσωματώνονται στην *narratio*.

Επιπλέον, απαντουν και κάποια επιμέρους ρητορικά στοιχεία. Η κοινωνία της ὑστερης αρχαιότητος ἔδινε μεγάλη σημασία στο κοινωνικὸ *status*, το οποίο ὀριζόταν ἀπὸ τιμητικὸς τίτλους, (ὄχι μόνο του ἰδίου του ἀτόμου ἀλλὰ και της πόλεως ἀπὸ την

³³ Βλ. Wagschal 2015, 177.

³⁴ Βλ. και BGU I 317, 8· CPR VI 6, 21· P. Herm. 31, 13· P. Lond. I 113 1 (S. 199), 74· P. Lond. III 1008 (S. 265), 12· P. Lond. V 1717, 1· P. Mich. XIII 659, 10· P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 6· P. Münch. I 7, 16· P. Münch. I 14, 15· P. Par. 20, 7· P. Princ. II 82, 9· SB VI 9456, 23· SB VIII 9763, 8· SB XXIV 15957, 18· SB XXIV 15958, 18· SB XXIV 16039, 10· P. Stras. IV 194, 13.

³⁵ Βλ. Wagschal 2015, 158.

³⁶ Στον P. Oxy. XVI 1880 ο ἀντίδικος απευθύνεται στον *princeps officii praesidis*. Βλ. B. P. Grenfell, A. S. Hunt, H. I. Bell, *P. Oxy. XVI 1880*, εισαγ. (σελ. 79) και σχόλ. στη γρ. 3. (σελ. 80).

οποία κατάγεται), το *gentilicium*,³⁷ το αξίωμα και το επάγγελμα. Συνεπώς, η προσήκουσα στον κάθε αντίδικο αναφορά αυτών των στοιχείων δεν βοηθούσε μόνο στον ακριβή ορισμό της ταυτότητας τους, αλλά συνιστούσε ταυτόχρονα μία επιτηδευμένη *captatio benevolentiae* προς τήρηση όσων γράφονταν στην *διάλυσιν*. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για την σημασία που έδινε η αρχαία αυτοκρατορική κοινωνία σε τίτλους δηλωτικούς του *status* μπορούμε να αντλήσουμε από ένα επεισόδιο το οποίο χρονολογείται γύρω στο 140-144 μ.Χ. Η Έφεσος εκείνη την περίοδο είχε λάβει τον τιμητικό τίτλο *ή πρώτη και μεγίστη μητρόπολις τῆς Ἀσίας*, έναν τίτλο τον οποίο η Σμύρνη – πιθανότατα επειδή η ίδια δεν είχε κάποιον άλλο εφάμιλλο τίτλο – σε ένα ψήφισμα που αφορούσε την Έφεσο τον παρέλειψε. Οι Εφέσιοι έστειλαν επιστολή διαμαρτυρίας στον αυτοκράτορα Πίο. Στην απάντησή του έγραψε ότι η παράλειψη αυτή εκ μέρους των Σμυρναίων μπορεί να ήταν ακούσια, και πρότεινε ως λύση για την διαφορά τους να συμπεριλάβουν στις μελλοντικές τους επικοινωνίες με την Σμύρνη τον αρμόζοντα σε αυτήν τίτλο.³⁸

Σημαντικά είναι επίσης στοιχεία, τα οποία προσδίδουν στην *inscriptio* την φύση ενός *προοιμίου*. Σύμφωνα με την *Ρητορική* του Αριστοτέλη, η κυριότερη ρητορική συμβολή ενός προοιμίου είναι η ενημέρωση του ακροατηρίου. Στις *διαλύσεις* η συντακτική δομή που αναφέραμε ανωτέρω *ταύτην τίθενται καὶ ποιοῦνται τὴν ὁμολογίαν τῶν διαλύσεων [...]* *ἐκ μὲν τοῦ ἑνὸς μέρους ὁ τάδε [...]*, *ἐκ δὲ θατέρου ὁ δεῖνα [...]* (P. Münch. I 14, 6-14), θυμίζει εκείνη των προοιμίων των ομηρικών επών, τα οποία έχοντας ως πρώτη λέξη το θέμα του έπους σε αιτιατική (*Μῆνιν, Ἄνδρα*) ενημερώνουν ευθύς εξ αρχής για το περιεχόμενό τους. Σημειωτέον ότι ο Αριστοτέλης συσχετίζει τα προοίμια των δικανικών λόγων με αυτά των ομηρικών επών, ως προς την λειτουργία τους να ορίζουν από την αρχή το θέμα του λόγου (3.1415a 1-24). Ο συμβολαιογράφος λοιπόν ενημερώνει για το περιεχόμενο του εγγράφου του προβάλλοντας στην αρχή της *inscriptio* το θέμα του κειμένου σε αιτιατική (π.χ. *τὴν ὁμολογίαν τῶν διαλύσεων*) προτάσσοντας όμως ως πρώτη λέξη προσδιορισμό δεικτικής αντωνυμίας (π.χ. *ταύτην*), εφόσον πρέπει να δηλώσει χάριν ακρίβειας ότι πρόκειται για το συγκεκριμένο έγγραφο. Αυτό παρατηρείται στις *inscriptiones* των εξής *διαλύσεων*: *τάσδε τὰς ἀντισυγγράφους*

³⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την σημασία του *gentilicium* (*Αὐρήλιος* ή *Φλαβίος*) ως ονόματος δηλωτικού της κοινωνικής θέσης μετά την *Constitutio Antoniana* του Καρακάλλα το 212 μ.Χ., βλ. Keenan 1973, 1974, 1983.

³⁸ Βλ. Behr 1981, 365. Η φιλονικία των πόλεων για την πρωτοκαθεδρία στην επαρχία και την διεκδίκηση τιμητικών τίτλων ήταν διαβόητη και μαρτυρείται επίσης από τον Δίωνα τον Χρυσόστομο (34.48, 34.51) τον Δίωνα τον Κάσσιο (52.37.10) και τον Φιλόστρατο στους *Βίους Σοφιστῶν* (539-540).

διαλύσεις τίθενται καὶ ποιοῦνται (P. Münch. I 7, 6), ταύτην τίθενται καὶ ποιοῦνται τὴν ὁμολογίαν τῶν διαλύσεων (P. Münch. I 14, 6), [ταύτ]ην π[οιοῦνται πρὸς ἑαυτο]ὺς τὴν κοινὴν ὁ[μο]λ[ογ]ία[ν τ]ῆς διαλύσεως (P. Princ. II 82, 3), [τὴνδε τὴν ἔγγραφον] ὁμολογίαν τῆς διαλύσεως [...] ποιο[ῦμαι] (BGU I 317, 2), τὴνδε τὴν περιεκτικὴν διάλυσι[ν β]εβαί<αν> οὕσαν παντ[αχοῦ προφερομένην -ca.?-]³⁹ πρὸς ἀλλήλους (P. Lond. III 1008, S. 265, 4-5) ταύτην τίθενται καὶ ποιοῦνται πρὸς ἑαυτοὺς τὴν αἰώνιον διάλυσιν (P. Par. 20, 3).

Ένα ἄλλο ρητορικό στοιχείο, το οποίο απαντᾶ στα προοίμια των ρητορικών λόγων και παρουσιάζεται και στην *inscriptio* πολλῶν διαλύσεων εἶναι οἱ φορμουλαϊκές εκφράσεις που βοηθοῦν τον ρήτορα να μεταβεῖ ομαλῶς ἀπὸ το προοίμιο στην διήγηση κάνοντας παράλληλα σαφὴ τὴν διάκριση των δύο αὐτῶν μερῶν. Όλες αὐτές οἱ εκφράσεις ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα και εκφράζουν τὴν ἀνάγκη να γίνῃ ἡ διήγηση των γεγονότων ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὅπως π.χ. ἐγὼ τοίνυν ἐξ ἀρχῆς ὑμῖν ἅπαντα ἐπιδείξω τὰ ἑμᾶυτοῦ πράγματα (Λυσ. 1.5).⁴⁰ Ἀντιστοίχως, στις διαλύσεις οἱ συμβολαιογράφοι χρησιμοποιοῦν στο τέλος τῆς *inscriptio* τις εκφράσεις καὶ ἔστιν ὡς ὑποτέτακται (P. Münch. I 7, 16), τὰ ἐξῆς ὁμολοῦντες ὡς ὑποτέτακται (P. Münch. I 14, 14), ὁμολογῶ ὑμῖν τὰ ἐξῆς ὑποτεταγμένα (P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vat. Aphrod. 10, 6), ὁμολογοῦμεν ἀλλήλοις τ]ὰ ἐξῆς ὑπο[τεταγμένα] (P. Princ. II 82, 7-8), ὁ[μολογῶ] ὅς ἐξῆς ὑποτέτακται (BGU I 317, 5), καὶ ὁμολογῶ τὰ ἐξῆς ὑποτεταγμένα (P. Cair. Masp. II 67167, 5) για να μεταβοῦν στην *narratio*. Αὐτές δηλαδή οἱ φόρμουλες λειτουργοῦν ὅπως και στους ρητορικούς λόγους ὡς *transitus*.⁴¹

Δεν ἀπουσιάζουν βέβαια και κάποιες ἰδιαίτερες περιπτώσεις, ὅπου ο συμβολαιογράφος κάνει χρῆση συγκεκριμένων ρητορικών σχημάτων. Στον P. Münch. I 1 στους στίχους 4-6, οἱ δευτερεύουσες πλην ὁμως σημαντικές για τὴν διάλυσιν πληροφορίες που ἀφοροῦν στα πρόσωπα συντάσσονται ὡς ἐπιθετικές μετοχές ἢ ἐπεξηγήσεις στα ονόματα σε συνδυασμό με τὸ υπερβατό σχῆμα, στο οποίο ἐμβάλλεται ο προσθετικός σύνδεσμος καὶ (τοῦ και συναινοῦντος, τοῦ και Πασαραεὶ, τῆς και πειθομ[ένης]). Με αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ αλυσίδα πληροφοριῶν που δημιουργεῖται αποκτᾶ *claritas* μέσω τῆς ἐγγύτητος των ὀρων που προσφέρουν οἱ ομοιόπρωτοι ονομαστικοί

³⁹ Ἡ *lacuna* μπορεῖ να ἀποκατασταθεῖ ἔστω και ἐν μέρει με τὸ ρῆμα ποιοῦνται ἢ/και τίθενται, σύμφωνα με τις *inscriptiones* των υπόλοιπων παπύρων.

⁴⁰ Αὐτές οἱ φορμουλαϊκές εκφράσεις απαντοῦν με τὸ ἴδιο νόημα στους ἐξῆς ρητορικούς λόγους: Λυσ. 1.5, 7.3, 12.3, 13.3, 32.3, Ἰσοκρ. 18.4. και [Δημ.] 52.2.

⁴¹ Βλ. Lausberg 1998, §343-347.

προσδιορισμοί, ενώ το υπερβατό σχήμα δίνει την δυνατότητα στον συμβολαιογράφο να δηλώσει την προσθήκη πληροφορίας με το *καί* χωρίς να χωρίζεται το όνομα από τον προσδιορισμό. (P Münch. I 1, 4: *Τσί[α] γαμετή Ἀτρήτος τοῦ καὶ συναινοῦντος αὐτῇ*). Επίσης, στην *inscriptio* του ίδιου παπύρου, χρησιμοποιείται *figura per adiectionem*, η οποία δημιουργείται με ομοιοτέλετο (-ης) και πολυσύνδετο σχήμα (*καί*) και την χρήση λέξεων που έχουν αλληλοσυμπληρούμενο νόημα (στ. 6: *τῆς καὶ πειθομ[ένης καὶ συνενδοκούσ]ης καὶ διαβεβαιωσαμένης*) Έτσι δίνεται έμφαση ήδη από την αρχή του εγγράφου στο γεγονός ότι η μητέρα Τλου συμφωνεί και δίνει εγγύηση για όσα γράφονται στην εν λόγω διάλυσιν.

Στην *inscriptio* του P. Münch. I 7, ο συμβολαιογράφος κάνει χρήση του ρητορικού σχήματος της *licentia* (παρρησία)⁴² σε συνδυασμό με την *figura per adiectionem* στην έκφραση *έκόντες καὶ πεπεισμένοι πάσης ἀπάτης καὶ βίας χωρίς* (στ. 7-8).⁴³ Η χρήση αυτού του σχήματος δηλώνει ήδη από την αρχή του κειμένου ότι όλα όσα λέγονται έχουν ισχύ χωρίς κανέναν ενδοιασμό και είναι προϊόντα κοινής συναινέσεως. Η *licentia* παρατηρείται και στον BGU I 317 σε συνδυασμό με *figura per adiectionem* (στ. 2-3: *έκουσία γνώμ]η καὶ αὐθαιρέτῳ βουλήσει δίχα δόλου [καὶ βίας καὶ ἀπάτ]ης καὶ ἀνάγκης καὶ πάσης περιγραφῆς νόμων έκτός*).

Στον P. Münch. I 14 γίνεται χρήση του ρητορικού σχήματος της *praeparatio* (προπαρασκευή),⁴⁴ εφόσον γίνεται σαφές ήδη από την *inscriptio* του κειμένου ότι η εν λόγω διάλυσιν είναι *άναιρετική πάσης μέμψεως καὶ ἀγωγῆς καὶ ένοχῆς καὶ έγκλήσεως καὶ ζητήσεως καὶ ἀμφισβητήσεως* (στ. 6-8). Η *praeparatio* συνδυάζεται με την *figura per adiectionem*, η οποία και εδώ συντίθεται μέσω του πολυσύνδετου σχήματος (*καί*) και την χρήση λέξεων αλληλοσυμπληρούμενων ως προς την σημασία τους (*μέμψεως, ἀγωγῆς, ένοχῆς, έγκλήσεως, ζητήσεως, ἀμφισβητήσεως*).

⁴² Βλ. Lanham 1991, s.v. *Parrhesia*. Περισσότερα για το ρητορικό σχήμα της *licentia* βλ. Lausberg 1998, §761.

⁴³ Βλ. και P. Par. 20, 3.

⁴⁴ Βλ. Lausberg 1998, §854.

3. NARRATIO

Η *narratio* συνιστά ένα από τα βασικά δομικά μέρη του νομικού εγγράφου της *διαλύσεως*, στο οποίο εξιστορείται η δημιουργία και η παύση της φιλονικίας μεταξύ των αντιδίκων. Η *narratio*, αφενός αποσκοπεί στην έκθεση εν είδει ενημέρωσης (*docere*) των στοιχείων της φιλονικίας και της παύσης αυτής, τα οποία θα αποτελέσουν ύστερα την βάση της *argumentatio*,⁴⁵ αφετέρου στοχεύει να πείσει (*persuadere*) ήδη πριν την *probatio*, μέσω της ευλογοφάνειας (*narratio verissimilis/probabilis*)⁴⁶ των γεγονότων και της διαδοχής τους,⁴⁷ ότι η φιλονικία πράγματι σταμάτησε. Επίσης, στόχος του συμβολαιογράφου είναι να διηγηθεί με καθαρότητα (*puritas*), σαφήνεια (*claritas*) και βραχύτητα (*brevitas*) την υπόθεση και τα γεγονότα που οδήγησαν τους αντιδίκους στα εν λόγω έγγραφα προσδίδοντάς τους αληθοφάνεια. Για την επίτευξη αυτών των στοιχείων, η *elocutio* της *narratio* συντίθεται σε μία τεχνική γλώσσα με συνεπτυγμένη και πολύπλοκη σύνταξη, η οποία προκύπτει από την πολυπλοκότητα των υποθέσεων (π.χ. πρόσωπα, περιστάσεις, πράξεις, χρονικές περίοδοι, αιτίες). Μέσω αυτής της επιτηδευμένης γλώσσας ο συμβολαιογράφος ανταποκρίνεται στην περιγραφή της πλοκής των υποθέσεων με συντομία, χωρίς να δημιουργούνται αμφισημίες και παρανοήσεις.

Ουσιαστικά ο συμβολαιογράφος συνθέτει μία *percursio*⁴⁸ χωρίς να προσπαθεί να μακρηγορήσει και να προσθέσει με κάθε τρόπο καλλωπιστικά στοιχεία στον λόγο του επιδιώκοντας ένα μεγαλοπρεπές (*gravis*) ύφος, όπως οι ρήτορες. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται χάριν βραχύτητας (*brevitas*)⁴⁹ η εξιστόρηση μόνο των βασικών γεγονότων (*quantum satis est*), τα οποία μάλιστα εμπίπτουν ως πράξεις στο *ius privatum* και ελέγχονται από αυτό, όπως πωλήσεις έγγειας ιδιοκτησίας, πληρωμή χρεών, απόδοση λιβέλλων, μεσιτεία, διαιτησία κ.α. Τα *narrationis elementa* δηλαδή των *διαλύσεων* είναι νομικής φύσεως. Η φιλονικία και η παύση αυτής προκύπτει μέσα από αυτές τις συναλλαγές των ανθρώπων και την μεταξύ τους σχέση.

⁴⁵ Βλ. Lausberg 1998, §289. Πβ. και Cic. Part. 31: *narratio est rerum explicatio et quaedam quasi sedes et fundamentum constituendae fidei*.

⁴⁶ Για την *narratio verissimilis/probabilis* βλ. Lausberg 1998, § 295.

⁴⁷ Βλ. ό. π. §293.

⁴⁸ Βλ. ό. π. §299, 881.

⁴⁹ Περισσότερα για το *quantum satis est* βλ. Lausberg 1998, §298-308.

Εδώ πρέπει να γίνει μία διάκριση των *narrationis elementa* του *factum* και της *causa*. Η *narratio* της *διαλύσεως* αφορά, όπως αναλύσαμε στο κεφ. 1., στον *status coniecturae an transactio sit*. Επομένως, το *elementum* του *factum* το οποίο πρέπει να εξιστορηθεί και έπειτα να αποδειχθεί είναι η *transactio-διάλυσις*, δηλαδή η παύση της φιλονικίας. Το *elementum* όμως της *causa* (αίτιον) της *narratio* της *διαλύσεως* δεν πρέπει να συγχέεται με την *causa* του *factum* της φιλονικίας· η ίδια η φιλονικία ως *factum* είναι η *causa* του *factum* της *transactio*. Προκειμένου όμως να δημιουργηθεί μία *narratio probabilis/verissimilis*, ο συμβολαιογράφος πρέπει να διηγηθεί τον τρόπο, με τον οποίο εμφιλοχώρησε η έριδα μεταξύ των αντιδίκων, και έπειτα να οδηγηθεί στην λήξη αυτής. Η *causa* της φιλονικίας είναι ουσιαστικά η *obligatio* της *pars recusantis*, η οποία προέκυψε – είτε κατά το δοκούν της *pars agentis*, είτε πράγματι – από ένα εκ μέρους της *maleficium* ή *delictum*.⁵⁰ Η ευλογοφάνεια που προσδίδει στην *narratio* η *causa* και το *factum* της φιλονικίας επιτελεί τον σκοπό του *persuadere*. Εξ επόψεως νομικής, ήταν απαραίτητο να γίνει σαφές για ποια υπόθεση έγινε η *διάλυσις*.

Το *initium narrationis* των *διαλύσεων* περιέχει συνήθως την *causa* της φιλονικίας, δηλαδή τους λόγους για τους οποίους οι αντίδικοι ήρθαν σε ρήξη.⁵¹ Χαρακτηριστική είναι η έναρξη ορισμένων *narrationes* με τον σύνδεσμο *έπειδή* (P. Münch. I 1, 11-13: *έπειδή ήνίκα έν τοῖς ζῶσι τυχάνει* (l. *τυγχάνει*) *ό μνημονευθεῖς ήμῶν πατήρ Δῖος εἶχεν σέ τόν προγεγραμμένον Ἰάκωβον ὡσανεῖ ἀνδρωθέντα καί ἤκοντα εἰς τήν δέουσαν ήλικίαν συνεργαζόμενον αὐτῷ τῇ ναυτικῇ τέχνῃ*).⁵² Επιπλέον, προς επίτευξη της *narratio verissimilis/probabilis*, το αίτιο της φιλονικίας παρουσιάζεται ως εύλογο. Για παράδειγμα στην *narratio* του SB VI 9456 στους στίχους 8-11, η *causa* *ἀναχωρήσαντός σου τῆς πρός με παραμονῆς, κεκίνηκα πρός σέ περί κλοπῆς* συνοδεύεται από τον λόγο για τον οποίο η αναχώρηση του αντιδίκου μπορεί να αποτελέσει αιτία αγωγής, δηλαδή *έπειδή ἔσχον σε εἰς τὸ ἐμόν ἐργαστήριον έν τάξει μισθίου*.⁵³ Το ίδιο παρατηρείται επίσης σε περιπτώσεις κληρονομικής διαμάχης, όπου για να είναι η *causa* της φιλονικίας εύλογη εξιστορείται ο θάνατος των γονέων (P. Münch. I 1, 13-15: *καί τοῦ προειρημένου πατρὸς ήμῶν Δίου τέλει τοῦ βίου χρησαμένου τήν ὑπολειφθεῖσαν τῷ*

⁵⁰ G. 3.88: *Nunc transeamus ad obligationes. Quarum summa divisio in duas species diducitur: omnis enim obligatio vel ex contractu nascitur vel ex delicto.*

⁵¹ Βλ. P. Cair. Masp. II 67167, 5-14· P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 6-17· P. Münch. I 7, 16-28· P. Münch. I 14, 15-20· P. Oxy. XVI 1880, 7-9· P. Par. 20, 7-10· P. Princ. II 82, 8-11· PSI X 1114, 5-7.

⁵² Βλ. CPR VI 6, 5-6· P. Haun. III 57, 3-6· P. Münch. I 1, 11-15· SB XXII 15801, 6-7.

⁵³ Βλ. και P. Haun. III 57, 3.

μακαρίῳ ἡμῶν πατρὶ παρειλήφαμεν).⁵⁴ Σημειωτέον ὅτι ἐδῶ πρόκειται για την *causa* της φιλονικίας και ὄχι την *causa* του κύριου *factum* της *narratio* που εἶναι ἡ παύση της φιλονικίας.

Απὸ την *causa* προκύπτει τὸ *factum* της φιλονικίας, τὸ ὁποῖο παρουσιάζεται κυρίως μέσω του *actionem movere* (P. Münch. I 14, 16-17: *Πατερμουθὶς ὁ προγεγραμμένος ἐνήγαγεν Ἰωάννη τῷ προειρημένῳ*)⁵⁵ ἢ της ἀμφισβήτησης (CPR VI 6, 18: *ἐσβέσθαι μοι πάσαν πρόφασιν καὶ ἀμφισβήτησιν*)⁵⁶ της *pars agentis*. Ἡ ἐνέργεια του *actionem movere* ἢ ἡ αἴσθησις ἀμφισβήτησης γεννοῦν τὴν *controversia*⁵⁷ μεταξύ των ἀντιδίκων, ἡ ὁποία, παρόλο που ἀποτελεῖ τὸ κύριο μέρος τοῦ *factum* της φιλονικίας, τις περισσότερες φορές ἀποσιωπείται. Ὄταν ὁμως κρίνεται ἀπαραίτητο ἀπὸ τὸν συμβολαιογράφου, συνοδεύεται τὸ *factum* της φιλονικίας ἀπὸ ἓνα σημαντικό μέρος της *controversia* των ἀντιδίκων, πρὸς ἐπίτευξη τοῦ *quantum opus est*.⁵⁸ Στον P. Münch. I 14 μάλιστα, στοὺς στίχους 25-30, παρατηρεῖται *anticategoria* τοῦ ἐνὸς ἀντιδίκου καὶ συγκεκριμένα τοῦ <genus> *quo aliud atque aliud <crimen invicem intentant litigatores>*.⁵⁹ Ἰωάννης δὲ ἀντιδικαιολογούμενος ταῖς ἐπενεχθείσαις αὐτῷ ἐναγωγαῖς παρὰ Πατερμουθίου τοῦ προγεγραμμένου ἔφη τὴν τοιαύτην προσέλευσιν γεγενῆσθαι παρ' αὐτοῦ κατὰ Πατερμουθίου ὡς ἐμποδίσαντος τῇ μητρὶ αὐτοῦ (ῥ) ἀπαλλάξαι αὐτὸν πρὸς τὴν δοθεῖσαν αὐτῷ ἔγγραφον ἐπίκρισιν παρὰ Παείωνος τοῦ λογιωτάτου γραμματικοῦ ἔνεκεν τῆς ὑποθέσεως τῆς οἰκίας αὐτῆς.⁶⁰ Ὄταν ἡ *controversia* κρίνεται ὡς περιττή, ἀποσιωπείται μέσω της *praeteritio*⁶¹ μαζί με τὰ ἄλλα μελανὰ σημεῖα της φιλονικίας των ἀντιδίκων χάριν βραχύτητας (*quantum satis est-brevitas*). Γενικότερα, στο πρῶτο μέρος της *narratio* παρατηρεῖται ἡ τάση τοῦ συμβολαιογράφου, δεδομένης πια της συμφιλίωσης καὶ της λήξης της διαμάχης, νὰ χρησιμοποιεῖ συντακτικές δομές (π.χ. υποκειμενικὴ αἰτιολογία) καὶ λέξεις με τις ὁποῖες ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι οἱ λόγοι που ὡδήγησαν στὴν φιλονικία ἦταν ἀβάσιμοι ἢ/καὶ προϊόντα παρεξήγησης (SB VI 9456,

⁵⁴ Βλ. καὶ P. Münch. I 7, 16-21' P. Par. 20, 7-8.

⁵⁵ Πβ. BGU I 317, 6' P. Haun. III 57, 6: [-ca.?-] *ἔδωκα τοῖς αἰδεσίμ[οι]ς* (τὸ χάσμα τοῦ στίχου 6 μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ με τὴν γραφὴ *λιβέλλους ἐπ[ἔδωκα]*), 21' P. Lond. I 113 1 (S. 199), 30-31' P. Mich. XIII 659, 91, 102, 115' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 18' P. Münch. I 1, 16' P. Münch. I 7, 28-33' P. Oxy. XVI 1880, 8' P. Par. 20, 8' P. Princ. II 82, 9' PSI X 1114, 7' SB VI 9456, 10' SB XXII 15801, 7-8' SB XXIV 15957, 3: [- ca.12 -] *ἔνεκεν τοῦ αὐτοῦ ληγάτου* (πιθανόν ἡ *lacuna* νὰ εἶχε ρηματικὸ τύπο ἀγωγῆς).

⁵⁶ Βλ. καὶ P. Cair. Masp. II 67167, 14.

⁵⁷ Βλ. Lausberg 1998, §147.

⁵⁸ Βλ. ὁ. π. §309.

⁵⁹ Βλ. ὁ. π. §197.

⁶⁰ Βλ. καὶ P. Lond. I 113 1 (S. 199), 4-28' P. Mich. XIII 659, 1-49, 102-114' P. Münch. I 1, 16-18.

⁶¹ Βλ. Lausberg 1998, §882.

10: *κεκίνηκα πρὸς σὲ περὶ κλοπῆς ὥς γεναμένης μοι παρὰ σοῦ*).⁶² Ἐτσι και η *praeteritio* σε αυτό το κλίμα συναίνεσης λειτουργεί ως ένα ρητορικό εργαλείο με το οποίο ο συμβολαιογράφος αντιπαρέρχεται την φιλονικία των αντιδίκων, κάνοντας απλώς μία γενική νύξη για την ύπαρξη του *actionem movere* και της *controversia* (P. Münch. I 14, 30-31: *καὶ πολλῶν ὅσων λεχθέντων καὶ ἀντιλεχθέντων* και P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 17-18: *καὶ πολλῶν εἰρημένων καὶ κινηθέντων μεταξύ ἐμοῦ Νικαντινίου καὶ Ἀπολλῶτος πρωτοκομῆτου*).⁶³

Η εν λόγω *praeteritio*, η οποία συντίθεται σε γενική απόλυτο μετοχή συνιστά παράλληλα και *transitus* γιατί χρησιμοποιείται ως μεταβατική φόρμουλα για να οδηγηθεί η *narratio* στην μεσιτεία ή διαιτησία.⁶⁴ Ο συνδυασμός των δύο αυτών ρητορικών σχημάτων για το *factum* της φιλονικίας δείχνει την τάση του συμβολαιογράφου να αποκρύψει τα κακώς κείμενα της υπόθεσης των αντιδίκων. Δηλαδή δεν αντιπαρέρχεται μόνο τα μελανά σημεία του παρελθόντος, αλλά τα χρησιμοποιεί ταυτόχρονα για ένα ήσσονος σημασίας στοιχείο της διήγησης, την μεταβατική φόρμουλα. Ακόμη, προκειμένου να παρουσιαστεί το *factum* της φιλονικίας ως η *causa* για την παύση της φιλονικίας (*factum*), χρησιμοποιείται γενική απόλυτος αιτιολογική μετοχή. Η μεσιτεία ή διαιτησία, επειδή συνιστούν από νομική άποψη έναν τρόπο με τον οποίο μπορεί να πραγματοποιηθεί η *transactio*, αποτελούν το *elementum narrationis* του *modus*. Ο *modus* παρουσιάζεται, όπως και η *causa*, με τέτοιο τρόπο, ώστε η *narratio* να είναι *verissimilis* και *probabilis*. Αυτό επιτυγχάνεται με την συμπερίληψη της *ἐξετάσεως* ή *ἀκροάσεως* της *ὑπόθεσεως* από τους μέσους ή διαιτητές (P. Münch. I 1, 20: *οἵτινες ἀκούσαντες τὰ μεταξύ ἡμῶν ἀμφιβαλλόμενα συνεῖδον*), από την οποία η *narratio* θα οδηγηθεί στα *δόξαντα* της μεσιτείας ή διαιτησίας, δηλαδή τις *obligationes* των αντιδίκων. Οι *obligationes* αποτελούν εξ επόψεως ρητορικής τα *instrumenta* με τα οποία θα λήξει η έριδα.

Ωστόσο σε κάποιες *διαλύσεις*, κυρίως σε αυτές που δεν προκύπτουν από μεσιτεία ή διαιτησία, αλλά από την προσωπική συμφωνία των αντιδίκων ή την οικειοθελή εκπλήρωση υποχρέωσης εκ μέρους της *pars recusantis*, ο συμβολαιογράφος χρησιμοποιεί ως *modus* την ίδια την εκπλήρωση υποχρεώσεων,

⁶² Βλ. και P. Haun. III 57, 6' P. Münch. I 14, 16.

⁶³ Βλ. και P. Lond. I 113 1 (S. 199), 30-31' P. Mich. XIII 659, 52-54' P. Münch. I 1, 19' P. Münch. I 7, 33-34' P. Princ. II 82, 16' SB VI 9456, 11.

⁶⁴ Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί ο P. Haun. III 57, όπου στους στίχους 9-10 ο *transitus* δεν συνδυάζεται με την *praeteritio*.

όπως αυτό φαίνεται από τον P. Par. 20 στους στίχους 10-11: *καὶ δι' ἀκριβεστάτου μερισμοῦ γεγεννημένου μεταξὺ αὐτῶν πάντων τῶν πατρῶων καὶ μητρῶων αὐτῶν πραγμάτων [...]*. Ενίοτε ο *modus* της εκπλήρωσης των υποχρεώσεων συντίθεται σε γενική απόλυτο αιτιολογική μετοχή (ορισμένες φορές και απλή) και χρησιμεύει ως *transitus* για να μεταβεί ο συμβολαιογράφος απευθείας στους όρους και προϋποθέσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αντλούμε από τον PSI X 1114 στους στίχους 8-10: *καὶ τούτου παρασταθέντος καὶ τ[ὸ] ἱκανόν μοι πεποιηκότος, ἀπέστην] τῆς κατ' αὐτοῦ αἰτιάσεως καὶ ὁ[μνύω [...]*.⁶⁵

Μέχρι εδώ έχει παρουσιαστεί στην *narratio* η φιλονικία (*causa*) και η παύση αυτής (*factum*) με έναν από τους *modi*, που ανέφερα ανωτέρω. Στο επόμενο μέρος, στους όρους και προϋποθέσεις, το περιεχόμενο της *narratio* θα αποδειχθεί τεχνηέντως μέσω της *argumentatio*. Ως *pars pro toto* παρατίθεται στην συνέχεια λεπτομερής ρητορική ανάλυση της *narratio* του P. Münch. I 1.

3.1. P. Münch. I 1

Η συγκεκριμένη *διάλυσις* αφορά σε μία διαμάχη μεταξύ αδελφών για την κληρονομιά που άφησε ο αποθανών πατέρας τους Δίος. Τα τρία αδέλφια Βίκτωρ, Παείων και Τσία, εκπροσωπούμενα από την μητέρα τους Τλου, τα οποία αποτελούν το ενάγον μέρος της υπόθεσης, υποψιάζονταν ότι ο τέταρτος αδερφός τους Ιάκωβος, το εναγόμενο μέρος, είχε ακόμα στην κατοχή του κάτι από το μερίδιο της πατρικής περιουσίας που τους αναλογούσε (στ. 16-17: *ὑπολείπεσθαί σοί τι τῆς προχρείας τοῦ αὐτοῦ μακαρίου ἡμῶν πατρός*). Ο Ιάκωβος όμως αντέταξε ότι δεν είχε πλέον τίποτα από το αναλογούν στα τρία αδέλφια μερίδιο της πατρικής περιουσίας (στ. 18: *μηδέν τι ἰδιοποιεῖσθαί [...]* *τῶν πατρῶων [...]* *πραγμάτων*). Η αντιπαλότητα των αδελφών συνεχίστηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα και αποφάσισαν να παρουσιάσουν την υπόθεσή τους στο *κοινὸν τῶν καθοσιωμένων πρώτων ἀριθμοῦ Συήνης*, οι οποίοι αποφάσισαν, αφενός ότι ο Ιάκωβος δεν κατέχει τίποτα από την πατρική κληρονομιά των αδελφών του, και αφετέρου να δώσει όρκο γι' αυτό *εἰς βεβαίωσιν δὲ κ(αὶ) πᾶσαν ἀπαλλαγὴν τῆς κινηθείσης [...]* *φιλονικίης* (l. *φιλονεικίης*) *καὶ ἀποσόβησιν πάσης ἐρεσχειλίας [...]* (στ. 21-23). Ουσιαστικά το πρώτο μέρος της *narratio* περιλαμβάνει τα στοιχειοθετούντα την

⁶⁵ Βλ. και BGU I 317, 6-7· P. Cair. Masp. II 67167, 19-31· CPR VI 6, 8-10· P. Oxy. XVI 1880, 10· SB VI 9456, 14-16· SB VIII 9763, 2-5, 11· SB XIV 11896, 1-4· SB XXII 15801, 9-10.

υπόθεση και συγκεκριμένα τους λόγους για τους οποίους κατηγορήθηκε ο Ιάκωβος (στ. 11-19), ενώ το δεύτερο την διαιτησία και τον τρόπο με τον οποίο διευθετήθηκε η διαμάχη (στ. 20-24).

3.2. Ρητορική δομή της υπόθεσης του P. Münch. I 1

Η *narratio* λοιπόν παρουσιάζει έναν *status coniecturae*, εφόσον αφορά σε ένα άδηλο πράγμα (ὕπολείπεσθαί σοί τι τῆς προχρείας τοῦ αὐτοῦ μακαρίου ἡμῶν πατρός;), το οποίο ανακύπτει από την *intentio* (κατάφασιν) του ενάγοντος μέρους (ὕπολείπεσθαί σοί τι τῆς προχρείας τοῦ αὐτοῦ μακαρίου ἡμῶν πατρός) και την *infinitio* (ἀπόφασιν) του εναγόμενου μέρους (μηδέν τι ἰδιοποιεῖσθαί [...] τῶν πατρῶων [...] πραγμάτων). Για να μπορέσει όμως το ενάγον μέρος να καταλήξει στην κατηγορία ὕπολείπεσθαί σοι, ακολούθησε μία συγκεκριμένη *argumentatio*. Η επιχειρηματολογία και η *coniectura* της *pars agentis* για αυτό το άδηλο *factum* στηρίζεται σε ένα φανερόν σημείον,⁶⁶ το οποίο είναι η πρόσληψη του Ιάκωβου από τον πατέρα του στην ναυτική επιχείρησή του πριν από την πλήρη ενηλικίωση αυτού (στ. 11-13: ἐπειδὴ ἡνίκα ἐν τοῖς ζῶσι τυγχάνει ὁ [...] πατὴρ Δῖος εἶχεν [...] τὸν προγεγραμμένον Ἰάκωβον ὥσανει ἀνδρωθέντα καὶ ἥκοντα εἰς τὴν δέουσαν ἡλικίαν συνεργαζόμενον αὐτῷ τῇ ναυτικῇ τέχνῃ). Ωστόσο, η *argumentatio* των τριών αδελφών δεν βασίζεται τόσο στην πρόσληψη του Ιακώβου στην εν λόγω επιχείρηση, αλλά κυρίως στην ηλικία του, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο μια *probatio artificialis* (ἐντεχνη πίστις), η οποία προκύπτει από την λογική σύνδεση δύο διαφορετικών στοιχείων⁶⁷ του κατηγορουμένου. Η ηλικία κατά τον Ερμογόνη είναι ένα από τα ἐγκωμιαστικά στοιχεία, τα οποία σε συνδυασμό με ένα ορισμένο πρόσωπο και περιστατικά εξετάζουν την βούλησιν και την δύναμιν διάπραξης ενός εγκλήματος.⁶⁸ Με τα στοιχεία λοιπόν αυτά υπονοείται ότι ο Ιάκωβος απέλαυε της προτίμησης του πατέρα του, ένα *signum non necessarium*⁶⁹ για την κατηγορία ὕπολείπεσθαί σοι, βάσει του οποίου στηρίχθηκε η εικασία ενοχής (πρόληψις)⁷⁰ του ενάγοντος μέρους. Επιπλέον, σημαντικό μέρος της επιχειρηματολογίας για την κατηγορία ὕπολείπεσθαί σοι αποτελεί και η αναφορά στην εκ μέρους των τριών

⁶⁶ Πβ. Έρμωγ, *Περὶ τῶν στάσεων*, 2.1.4-9: ἔστι γὰρ στοχασμὸς ἀδήλου πράγματος ἔλεγχος οὐσιώδης ἀπὸ τινος φανεροῦ σημείου [...].

⁶⁷ Βλ. Lausberg 1998, §356.2.

⁶⁸ Έρμωγ, *Περὶ τῶν στάσεων*, 3.7.1-3.

⁶⁹ Βλ. Lausberg 1998, §363-365.

⁷⁰ Βλ. Chitwood 2017, 95-97. Δεν πρόκειται για το ρητορικό σχῆμα της προλήψεως, αλλά για την υποψία ενοχής που ἔχει η *pars agentis*.

αδελφών αποδοχή της πατρικής περιουσίας ως *probatio inartificialis* (ἄτεχνη πίστις) (στ. 14-15: *Δίου τέλει τοῦ βίου χρησαμένου τὴν ὑπολειφθεῖσαν τῷ μακαρίῳ ἡμῶν πατρὶ παρειλήφμεν*), εφόσον παραπέμπει στο νόμο *Dig. 5.3.9*,⁷¹ σύμφωνα με τον οποίο, μόνο αν γίνει σαφές ότι ένας *sui heredes* είναι αποδέκτης της κληρονομιάς, μπορεί να προβεί στην *hereditatis petitio* (στ. 16: *τὴν ἐξαγωγήν*⁷² *σοι ποιησάμενοι*). Από την άλλη μεριά όμως, η ἀπόφασις του Ιακώβου δεν συμπληρώνεται με κάποια *argumentatio* στο πρώτο μέρος της *narratio*, αλλά αποδεικνύεται στο δεύτερο μέρος της *narratio* μέσω του συνδυασμού δύο *probationes inartificiales*, της *cognitio* του κοινού τῶν καθοσιωμένων πρώτων ἀριθμοῦ Σύννης (στ. 20-21: *συνεῖδον σὲ μηδὲν τὸ σύνολον κατέχοντα τῶν πατρῶων ἡμῶν πραγμάτων*), και του ὅρκου ὡς *μηδὲν ὑπολείπεσθαί σοι τῶν πατρῶων ἡμῶν πραγμάτων* (στ. 24) (βλ. κεφ. 3.3.).

3.3. Ρητορική της *narratio* του P. Münch. I 1

Ο συμβολαιογράφος μέσω της νομικής *inventio* εντοπίζει από την υπόθεση τα νομικά στοιχεία που στοιχειοθετούν την κληρονομική διαμάχη, τα οποία είναι ο θάνατος του πατέρα Δίου, η αποδοχή κληρονομιάς από τα τρία αδέρφια μέσω της μητέρας τους Τλου και η ἐξαγωγή που αυτά έκαναν στον αδερφό τους Ιάκωβο. Αυτά θα τα εντάξει στο πρώτο μέρος της *narratio* όπου γίνεται η παρουσίαση της έριδας. Η ἐξαγωγή αποτελεί το *factum* της φιλονικίας, το οποίο έχει ως *causa* (αἴτιον) τα εξής γεγονότα: *ἐπειδὴ ἡνίκα ἐν τοῖς ζῶσι τυγχάνει* (Ι. *τυγχάνει*) *ὁ μνημονευθεὶς ἡμῶν πατὴρ Δῖος εἶχεν σὲ τὸν προγεγραμμένον Ἰάκωβον ὡσανεὶ ἀνδρωθέντα καὶ ἦκοντα εἰς τὴν δέουσαν ἡλικίαν συνεργαζόμενον αὐτῷ τῇ ναυτικῇ τέχνῃ* (στ. 11-13). Τα περιστατικά αυτά δεν συνιστούν μόνο την *causa* της φιλονικίας αλλά και την *argumentatio* των τριῶν αδελφών για την ενοχή του Ιακώβου. Η χρονική πρόταση *ἡνίκα ἐν τοῖς ζῶσι τυγχάνει* (Ι. *τυγχάνει*) προσδίδει αληθοφάνεια στην *causa*. Υπάρχουν όμως και άλλα στοιχεία που δημιουργούν μία *narratio probabilis/verissimilis*. Για να οδηγηθεί από την *causa* στην ἐξαγωγή, η οποία είναι το *factum* της έριδας, ο συμβολαιογράφος συνεχίζει με τα περιστατικά που δικαιολογούν την συγκεκριμένη ικανότητα δικαίου.

⁷¹ *Regulariter definiendum est eum demum teneri petitione hereditatis, qui vel ius pro herede vel pro possessore possidet vel rem hereditariam.*

⁷² Ο εκδότης του κειμένου ισχυρίζεται ότι η ἐξαγωγή εδώ δεν έχει την νομική σημασία *stricto sensu* του αποκλεισμού ενός οικογενειακού μέλους από την κληρονομιά, αλλά δηλώνει την έναρξη της κληρονομικής διαμάχης (*Erbschaftsstreit beginnen*). Πιθανόν η ἐξαγωγή να ταυτίζεται με την *hereditatis petitio*. Για περισσότερα βλ. A. Heisenberg & Leopold Wegner, *P. Münch. I. 1*, σχόλ. στη γρ. 16 (σελ. 32).

Ειδικότερα, ο θάνατος του πατέρα Δίου (στ. 13-14: *καὶ τοῦ προειρημένου πατρὸς ἡμῶν Δίου τέλει τοῦ βίου χρησαμένου*) δίνει την ικανότητα δικαίου στα τρία αδέλφια (όπως και στον Ιάκωβο), μέσω της μητέρας τους Τλου, να κληρονομήσουν την πατρική περιουσία. Η αποδοχή της κληρονομιάς με την σειρά της (στ. 14-15: *τὴν ὑπολειφθεῖσαν τῷ μακαρίῳ ἡμῶν πατρὶ παρειλήφμεν*), σύμφωνα με όσα ανέλυσα ανωτέρω, δίνει την νομική ικανότητα στα τρία αδέλφια να ασκήσουν *ἐξαγωγήν* έναντι του Ιακώβου. Η αλληλουχία δηλαδή των «νομικών» γεγονότων του θανάτου του πατέρα Δίου και της αποδοχής έπειτα της κληρονομιάς δικαιολογούν νομικώς την άσκηση *ἐξαγωγῆς* και δημιουργούν εξ επόψεως ρητορικής μία *narratio probabilis/verissimilis*, στην οποία εξιστορείται μία εύλογη διαδοχή περιστατικών. Τέλος, κρίνεται σκόπιμο να διανθιστεί το *factum* της φιλονικίας με το σημαντικότερο μέρος της *controversia* μεταξύ της *pars agentis* και της *pars recusantis*: *φάσκοντες ὑπολείπεσθαί σοί τι τῆς προχρείας τοῦ αὐτοῦ μακαρίου ἡμῶν πατρός, καὶ σὺ ὁ προλεχθεὶς Ἰάκωβος διεβεβαιώσω λέγων μηδέν τι ἰδιοποιεῖσθαί σοι τῶν πατρῶων ἡμῶν πραγμάτων* (στ. 16-18).

Γιατί όμως στο πρώτο μέρος της *narratio* δεν αναφέρεται καθόλου η *probatio* του Ιακώβου παρά μόνο η *ἀπόφασίς* του; Επειδή ο Ιάκωβος έχει ήδη αθωωθεί και αποδείχτηκε ότι αδίκως κατηγορήθηκε, η *narratio* της *διάλυσεως* περιλαμβάνει μόνο την *probatio* των τριών αδελφών, η οποία αποτέλεσε την αποχρώσα αιτία γι' αυτήν την άδικη κατηγορία, ενώ η αναφορά μόνο στην *ἀπόφασίν* *μηδέν τι ἰδιοποιεῖσθαί [...]* *τῶν πατρῶων ἡμῶν πραγμάτων* είναι αρκετή καθότι αποδεικνύεται από την μετέπειτα παράθεση της *cognitio* του στρατιωτικού δικαστηρίου ως *probatio inartificialis* (*συνεῖδον σὲ μηδέν τὸ σύνολον κατέχοντα τῶν πατρῶων ἡμῶν πραγμάτων*)· γι' αυτόν τον λόγο επίσης, δεν είναι τυχαία η συνοδεία της *ἀποφάσεως* του Ιακώβου από την φράση *διεβεβαίωσω λέγων*.

Όλα αυτά τα ανωτέρω στοιχεία του πρώτου μέρους της *narratio* παρουσιάζονται σε μία επιτηδευμένη *elocutio*. Αυτή συντίθεται σε μία μακροσκελή περίοδο λόγου αιτιολογικών κυρίως προτάσεων ξεκινώντας με τον σύνδεσμο *ἐπειδή* και διαρθρώνεται στη συνέχεια παρατακτικώς με πολυσύνδετο σχήμα (*καί*) για να καταλήξει στον στίχο 19 στην κύρια πρόταση *καὶ τῆς φιλονικεῖς* (l. *φιλονικί<α>ς*) *μακρᾶς γενομένης ἡρησάμεθα τὸ κοινὸν τῶν καθοσιωμένων πρώτων ἀριθμοῦ Σύννης* (στ. 9-18: *ἐπειδὴ [...] εἶχεν σὲ συνεργαζόμενον αὐτῷ [...] / καὶ [...] τὴν ὑπολειφθεῖσαν*

[...] *παρειλήφαμεν* [...] / *καὶ ε*[.]...⁷³ *τὴν ἐξαγωγήν σοι ποιησάμενοι* [...] / *καὶ* [...] *διεβεβαίωσω λέγων* [...]). Η παρατακτική σύνδεση των αιτιολογικών προτάσεων μέσω πολυσύνδετου σχήματος βοηθά τον συμβολαιογράφο, αφενός να κάνει μία σαφή (*claritas*) και σύντομη (*brevitas*) περιγραφή της υπόθεσης εν είδει *percursorio* (*ἐπιτροχασμός*)⁷⁴ με την απαρίθμηση των βασικών στοιχείων αυτής, όπως τα ανέλυσα ανωτέρω, και αφετέρου να τα παρουσιάσει όλα από κοινού ως την *causa* (*ἐπειδὴ...καὶ...καὶ...καὶ...ἡρησάμεθα*) για το κύριο *factum* της *narratio*, δηλαδή την παύση της φιλονικίας, η οποία θα επιτευχθεί με την διευθέτηση της διαμάχης από το κοινόν.

Επίσης, υπάρχουν κάποια επιμέρους ρητορικά στοιχεία που αφορούν στην *elocutio* του πρώτου μέρους της *narratio*, τα οποία ο συμβολαιογράφος σκοπίμως χρησιμοποίησε χάριν βραχύτητας (*brevitas*). Πρώτον, κάνει χρήση του ρητορικού σχήματος της *ἐλλείψεως* (ἐν τοῖς ζῶσι, ενν. χρόνοις) στην εμβόλιμη δευτερεύουσα χρονική πρόταση. Δεύτερον, επειδή δεν υπήρχαν ικανοποιητικά αποδεικτικά στοιχεία για την κατηγορία *ὑπολείπεσθαι σοι* και η επιχειρηματολογία των τριών αδελφών στηριζόταν μόνο σε ένα *signum non necessarium* (βλ. κεφ. 3.2.) – άλλωστε γι' αυτό αθώωθηκε ο Ιάκωβος και υποχρεώθηκε να δώσει μόνο όρκο –, ο συμβολαιογράφος είχε την υποχρέωση να αποδώσει με κάποιον τρόπο την παραπάνω *probatio* και μάλιστα συντόμως, και επέλεξε να προβάλει την προτίμηση του Δίου προς τον Ιάκωβο (*signum non necessarium*) μέσω του ρητορικού σχήματος της *significatio* (*ὥσανεὶ ἀνδρωθέντα καὶ ἥκοντα εἰς τὴν δέουσαν ἡλικίαν*).⁷⁵ Τέλος, δεδομένης πια της συμφιλίωσης και της λήξης της διαμάχης, ο συμβολαιογράφος, όπως και σε άλλες *διαλύσεις* με υπόθεση *coniectura*, χρησιμοποιεί στην *narratio* συντακτικές δομές (π.χ. υποκειμενική αιτιολογία) και λέξεις με τις οποίες αφήνει να εννοηθεί ότι οι λόγοι που

⁷³ Το χωρίο είναι φθαρμένο και λείπουν γύρω στα δέκα γράμματα. Πιθανότατα εδώ να γίνεται χρήση κάποιου ρηματικού τύπου που έχει την σημασία της αγωγής, όπως πολύ σωστά επισημαίνει και ο εκδότης του κειμένου (βλ. υποσ. 72), ο οποίος προτείνει με επιφύλαξη την γραφή *ἐνηγάγομέν σοι*. Πράγματι αν πρόκειται για ρήμα, θα είναι σε χρόνο αόριστο στο α' πληθυντικό πρόσωπο ή αν πρόκειται για μετοχή σε χρόνο αόριστο πληθυντικού αριθμού, πτώσης ονομαστικής και γένους αρσενικού, δεδομένου ότι έπεται η φράση *τὴν ἐξαγωγήν σοι ποιησάμενοι*. Επιπλέον, επειδή στην *narratio* των *διαλύσεων* οι νομικοί όροι που χρησιμοποιούνται για την δήλωση της αγωγής ή της δίωξης επαναλαμβάνονται στον τελικό διακανονισμό, πιθανόν η γραφή να περιείχε κάποιον αντίστοιχο ρηματικό τύπο των ρημάτων *ἐπελευσόμεθα, ἐνάξωμεν, ἐγκαλέσωμεν* (στ. 37-39) (π.χ. *ἐνηγάγομέν σοι / ἐπήλθομέν σοι / ἐνεκαλέσαμεν σοι / ἐνκαλέσαντές σοι / ἐπελθόντες σοι* ή ακόμα και *ἐκινήσαμεν σοι*, πβ. στ. 22, *τῆς κινήσεως σοι* [...]) *φιλονεικί<α>ς*. Σημειωτέον ότι η φθαρμένη γραφή μπορεί να περιείχε ορθογραφικά λάθη, οπότε οποιαδήποτε πρόταση *ex divinatione* πρέπει να γίνεται με μεγάλη επιφύλαξη.

⁷⁴ Βλ. Lausberg 1998, §299.

⁷⁵ Βλ. Lanham 1991, s.v. *Significatio*.

οδήγησαν στην φιλονικία ήταν αβάσιμοι ή/και προϊόντα παρεξήγησης. Στην εν λόγω λοιπόν *διάλυσιν* δεν είναι τυχαία η συνοδεία της *ἀποφάσεως* του Ιάκωβου από την φράση *διεβεβαίωσω λέγων*, με την οποία αποκτά ήδη πριν από την *cognitio* του *κοινοῦ* ισχύ. Επειδή η *διάλυσιν* γίνεται εκ μέρους των τριών αδερφών προς τον Ιάκωβο, η χρήση αυτής της φράσης λειτουργεί και ως *captatio benevolentiae* προς τον αδίκως κατηγορούμενο αδερφό τους.

Στο δεύτερο μέρος της *narratio*, ο συμβολαιογράφος παρουσιάζει την μεσιτεία του *κοινοῦ* ως τον *modus* παύσης της φιλονικίας, από τον οποίο θα προκύψουν ως *instrumenta* εκτέλεσης του εν λόγω *factum* οι *obligationes*. Η σύνδεση των μερών γίνεται μέσω της γενικής απολύτου αιτιολογικής μετοχής *τῆς φιλονεικίας μακρᾶς γενομένης* (στ. 19). Χάριν βραχύτητας (*brevitas*) αλλά και του κλίματος συμφιλίωσης, ο συμβολαιογράφος χρησιμοποιεί την συγκεκριμένη γενική απόλυτο ως *praeteritio* για να αποσιωπήσει τις λεπτομέρειες και τα διάφορα άλλα στοιχεία της φιλονικίας (π.χ. ήσσανος σημασίας *controversia* ή εντάσεις μεταξύ των αντιδίκων) που θεωρούνται περιττά (*quantum satis est*) και θυμίζουν προφανώς τα μελανά σημεία του παρελθόντος τους. Επίσης, με στόχο πάλι την *narratio probabilis/verissimilis* η *cognitio* του *κοινοῦ* (στ. 20-21: *συνεῖδον σὲ μηδὲν τὸ σύνολον κατέχοντα τῶν πατρῶων ἡμῶν πραγμάτων*) και η *obligatio* (στ. 24: *δέξασθαι ἐνώμοτον λόγον ὥς μηδὲν ὑπολείπεσθαί σοι τῶν πατρῶων ἡμῶν πραγμάτων*) παρουσιάζεται με εύλογο τρόπο ως προϊόν της *ἀκροάσεως* (στ. 20: *οἵτινες ἀκούσαντες τὰ μεταξὺ ἡμῶν ἀμφιβαλλόμενα*) δηλαδή της εξέτασης της υπόθεσης. Φαίνεται ότι η *cognitio* του *κοινοῦ* για έναν τέτοιου είδους *status coniecturae* δεν ήταν αρκετή για να πείσει τα τρία αδέλφια. Σε τέτοιου είδους διαμάχες, στις οποίες το ενάγον μέρος βασίζεται σε μία υποψία ενοχής (*πρόληψις*), ο όρκος έπαιζε καθοριστικό ρόλο στην λύση της υπόθεσης⁷⁶ ως *contractus verbis* (= *probatio inartificialis*). Επομένως, προς επίρρωση της *probatio inartificialis* εκ μέρους του *κοινοῦ*, ο Ιάκωβος υποχρεώθηκε από το *κοινόν* (*iusiurandum iudiciale*) να δώσει και αυτός μία *probatio inartificialis*, τον δεσμευτικό όρκο *ὥς μηδὲν ὑπολείπεσθαί σοι τῶν πατρῶων ἡμῶν πραγμάτων*, με αποτέλεσμα ο συνδυασμός των δύο αυτών *probationes inartificiales* να διασφαλίζει την ισχύ της *ἀποφάσεως* *μηδὲν τι ἰδιοποιεῖσθαί [...]* *τῶν πατρῶων [...]* *πραγμάτων* και την απόσβεση της κατηγορίας *ὑπολείπεσθαί σοι τι*. Η ισχύς του όρκου προβάλλεται στους στίχους 21-23 με το ρητορικό σχήμα της *gradatio*, η οποία διαρθρώνεται μέσω πολυσύνδετου σχήματος (*καί*) και το επίθετο *πᾶς*.

⁷⁶ Βλ. Chitwood 2017, 96.

Συγκεκριμένα, αυτός λειτουργεί αρχικά προς επίρρωση της *cognitio* του *κοινοῦ* (καὶ εἰς βεβαίωσιν), απαλλάσσει πλήρως τον Ιάκωβο από την εν λόγω κατηγορία (κ(αὶ) πᾶσαν ἀπαλλαγὴν τῆς [...] φιλονεικίας), η οποία ανήκει στο παρελθόν (κινηθείσης), άλλα και αποτρέπει από κάθε μελλοντική (κινηθησομένης) εκ νέου διαμάχη μεταξύ τους (καὶ ἀποσόβησιν πάσης ἐρεσχειλίας).

Επίσης, η *elocutio* της *narratio* δεν είναι γυμνή από νομικά στοιχεία, τα οποία συνιστούν *verba propria* προς επίρρωση της *claritas* του νομικού εγγράφου. Ο συμβολαιογράφος προσδίδει νομική ισχύ στην *percursio* μιμούμενος την περιπτωσιολογική μορφή (*casuistic form*) που διέπει τους αυτοκρατορικούς νόμους της εποχής,⁷⁷ χρησιμοποιώντας παράλληλα νομικούς όρους. Πρώτον, η συντακτική δομή με τον αιτιολογικό σύνδεσμο *ἐπειδὴ* που αναλύσαμε ανωτέρω καταλήγει, όπως και στους νόμους,⁷⁸ σε μία απόφαση (εδώ δικαστική) και εντολή (εδώ κατάθεσης όρκου) μέσω των νομικών όρων *συνοράω* (*συνῖδαν*, *l. συνεῖδαν*) και *ὀρίζω* (*ὄρισαν l. ὥρισαν*) αντιστοίχως. Δεύτερον, δεν είναι τυχαία η αναφορά στον φορέα της εν λόγω απόφασης και εντολής, *τὸ κοινὸν τῶν καθοσιωμένων πρώτων ἀριθμοῦ Σύννης*. Τέτοιες αναφορές απαντούν και στους *Κανόνες*, όπως π.χ. *ἡ ἀγία σύνοδος ὥρισεν...*, *ἡ ἡμεῖς...ὀρίζομεν*.⁷⁹ Τρίτον, η εξέταση της υπόθεσης παρουσιάζεται με την μετοχή *ἀκούσαντες*, έναν ρηματικό τύπο ο οποίος παραπέμπει στον νομικό όρο της *ἀκροάσεως*. Τέταρτον, ο όρκος του Ιακώβου λειτουργεί, συν τοις ἄλλοις, *εἰς βεβαίωσιν* της *cognitio* του *κοινοῦ*, λέξη η οποία παραπέμπει στον νομικό όρο *βέβαιος* (*firmus*) και η οποία αφορά γενικότερα στην *probatio*, σύμφωνα με την *Ῥητορικὴ πρὸς Ἀλέξανδρον* (1438b29). Πέμπτον, υπάρχουν ρηματικοί τύποι και συντακτικές δομές, οι οποίες δηλώνουν την νομική αγωγή, όπως αυτοί του *κινέω* και *κινέω παρά* (*κινηθέντων παρ' ἡμῶν / κινηθείσης παρ' ἡμῶν*), μεταφρασμένοι από την λατινική ορολογία *actionem* ή *litem movere*.⁸⁰ Τέλος, όπως και στα άλλα μέρη της *διαλύσεως*, υπάρχουν νομικά στοιχεία που προσδίδουν ακρίβεια και περιεκτικότητα στον λόγο με απώτερο σκοπό την *claritas* ή αλλιώς μία «ρητορική ακριβείας». Χαρακτηριστική είναι η τάση του «νομικού πλεονασμού» και η διατύπωση εκφράσεων με υπερβολική απολυτότητα στους στ. 21-23: *καὶ εἰς βεβαίωσιν δὲ κ(αὶ) πᾶσαν ἀπαλλαγὴν τῆς κινηθείσης σοι παρ' ἡμῶν φιλονικεῖς*

⁷⁷ Για περισσότερα βλ. Wagschal 2015, 163.

⁷⁸ Πβ. *Κανόν* Δ' Οικουμενικῆς Συνόδου Χαλκηδόνας.

⁷⁹ Βλ. *Κανόνες* 11, 12, 17. Σημειωτέον ότι το δικαστήριο παρουσιάζεται με τους τιμητικούς του τίτλους *τῶν καθοσιωμένων πρώτων ἀριθμοῦ*, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο και την ανάλογη ισχύ στην απόφαση και την εντολή που εξέδωσαν.

⁸⁰ Νίκαια 9, Καρχηδόνα 15, 19, Χαλκηδόνα 17.

καὶ ἀποσόβησιν πάσης ἐρεσχειλίας κινηθησομένης κατὰ σοῦ παρ' ἡμῶν. Εἰδὼς, ὁ «νομικός πλεονασμός», ἡ ἀπολυτότητα καὶ ἐμφαση ποὺ ἐκφράζονται μετὰ τὸ ἐπίθετον *πᾶς* καὶ τὴν *figura per adiectionem* τῶν λέξεων σὲ ζεύγη ὁμοιοτέλετων ἀπαλλαγῆναι ἀποσόβησιν καὶ φιλονεικίας-ἐρεσχειλίας συνδυάζονται μετὰ τὴν *repetitio* τῆς νομικῆς φόρμουλας *κινέω παρὰ* καὶ τὸ ρητορικὸ σχῆμα τῆς *gradatio* ποὺ ἀνέλυσα ἀνωτέρω. Ἡ ἐπιλογή καὶ ὁ συνδυασμός αὐτῶν τῶν στιλιστικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα δύνανται ἐμφαση, ἀκρίβεια καὶ περιεκτικότητα στὸν λόγο δικαιολογούνται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρονται σὲ μίαν *probatio inartificialis* ποὺ λύνει ἐξ ὁλοκλήρου τὴν ὑπόθεσιν καὶ ἀπαλλάσσει τὸν Ἰάκωβον ἀπὸ κάθε κατηγορία.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν *dispositio* τῆς *percursio*, αὕτη ἀκολουθεῖ τὴν χρονολογικὴν σειράν των συμβάντων (*naturalis temporum ordo*). Συγκεκριμένα προβάλλεται πρῶτα ἡ *probatio artificialis*, ἡ ὁποία ἐνέχει τὴν *causa* τῆς φιλονικίας (βλ. κεφ. 3.2.). Αὕτη προκύπτει ἀπὸ τὴν χρονικὴν περίοδον ποὺ ἦταν ζωντανός ὁ πατέρας Δίος (*ἡνίκα ἐν τοῖς ζῶσι [...] εἶχεν σὲ [...] ὥσανεὶ ἀνδρωθέντα καὶ ἤκοντα εἰς τὴν δέουσαν ἡλικίαν συνεργαζόμενον*). Ἐπειτα παρουσιάζεται ὁ θάνατος τοῦ Δίου, ὁ ὁποῖος δίνει τὴν νομικὴν ἱκανότητα στα τρία ἀδελφία νὰ γίνουν κληρονόμοι τοῦ ἀναλογούντος σὲ αὐτὰ μεριδίου τῆς πατρικῆς περιουσίας. Ἡ δήλωση στὴν συνέχεια τῆς ἀποδοχῆς τῆς πατρικῆς κληρονομίας – ἡ ὁποία (ἀποδοχή) πραγματώνεται μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατέρα Δίου – ἀποτελεῖ τὴν *probatio inartificialis* (βλ. κεφ. 3.2.), ποὺ δίνει κατόπιν τὸ δικαίωμα σὲ μίαν *hereditatis petitio* (*τὴν ἐξαγωγὴν σοὶ ποιησάμενοι*), καὶ ἐπομένως στὴν *intentio ὑπολείπεσθαί σοι τι τῆς προχρείας τοῦ αὐτοῦ μακαρίου ἡμῶν πατρός*. Τέλος, ἡ φιλονικία ὁδηγεῖ ὡς *causa* στὸ *factum* τῆς παύσεως αὐτῆς μέσω τῆς μεσιτείας (*modus*) τοῦ κοινοῦ, τὸ ὁποῖο ὅρισε στὸν Ἰάκωβον ὡς *instrumentum* ἐκτέλεσεως τοῦ *factum* τὴν *obligatio* τοῦ ὅρκου.

4. ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ – *PROBATIO DIALYSEΩΣ*

Μετά την *narratio* οι όροι και προϋποθέσεις είναι το πιο τεχνικό και κύριο μέρος των *διαλύσεων*, εφόσον σε αυτό πραγματώνεται το έγγραφο ως *contractus* που αποδίδει συγκεκριμένες *ex contractu obligationes*⁸¹ στους αντιδίκους. Ποιά είναι όμως η ρητορική συμβολή αυτού του μέρους στο σύνολο της *διαλύσεως*; Θεωρητικά κάθε *narratio* αναμένει μία *probatio artificialis* είτε *inartificialis*, η οποία έχει ως σκοπό να αποδείξει ότι τα γεγονότα που εξιστορήθηκαν είναι πράγματι αληθή. Στις *διαλύσεις*, όπως ανέλυσα ανωτέρω, η *narratio* περιλαμβάνει τα στοιχειοθετούντα την υπόθεση της διαμάχης μεταξύ των αντιδίκων, τα οποία συνιστούν από κοινού την *causa* της φιλονικίας, και εστιάζει κυρίως – στο τέλος – στο *factum* της εξάλειψής της, είτε με τον *modus* της εκπλήρωσης της υποχρέωσης από την *pars recusantis*, κατόπιν συνεννόησης των ίδιων των αντιδίκων, ή με αυτόν της μεσιτείας ή διαιτησίας που ορίζει συγκεκριμένες *obligationes* ως *instrumenta* εκτέλεσης του εν λόγω *factum*. Η εξιστόρηση λοιπόν όλων αυτών των στοιχείων αναμένει ως *probatio* την επίσημη δήλωση λήξης της διαμάχης από τους αντιδίκους, η οποία δεν είναι άλλη από το ίδιο το νομικό έγγραφο της *διαλύσεως* (= *probatio inartificialis*) και συγκεκριμένα τους όρους και προϋποθέσεις του.

Η χρησιμότητα των όρων και προϋποθέσεων ως *probatio* της *διαλύσεως* διαφαίνεται και από τις μεταβατικές φορμουλαϊκές εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο συμβολαιογράφος για να μεταβεί από την *narratio* στο εν λόγω μέρος. Σημειωτέον ότι και στους ρητορικούς λόγους οι ρήτορες χρησιμοποιούσαν φορμουλαϊκές εκφράσεις για να διαχωρίσουν την *narratio* από την *probatio*.⁸² Στις περιπτώσεις λοιπόν όπου ο *modus* διευθέτησης της διαμάχης είναι η μεσιτεία ή διαιτησία παρατηρούνται φόρμουλες, όπως π.χ. *τούτων τοίνυν δοξάντων καὶ ἀρεσθέντων ἡμῖν [...] εἰς ταύτην ἐληλύθαμεν τὴν ὁμολογίαν τῆς διαλύσεως* (P. Münch. I 1, 24-28,), οι οποίες λειτουργούν ως *transitus* για να οδηγηθεί το κείμενο στην *ὁμολογίαν* των όρων και προϋποθέσεων (*δι' ἧς ὁμολογοῦμεν κ.α.*).⁸³ Με τις γενικές απολύτους αιτιολογικές μετοχές κυρίως νομικών όρων (*δοξάντων-ἀρεσθέντων-figura per adiectionem*), αφενός γίνεται μία

⁸¹ Για τις *obligationes ex contractu* βλ. Mousourakis 2012, 186.

⁸² Βλ. De Brauw 2007, 196. Πβ. Ίσοκ. 17.24, Λυσ. 3.21, 19.23.

⁸³ Βλ. P. Cair. Masp. II 67167, 32-33' P. Haun. III 57, 12-14' P. Lond. I 113 1 (S. 199), 48-50' P. Mich. XIII 659, 136-142' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 28-32' P. Münch. I 7, 41-44' P. Münch. I 14, 56-60' P. Princ. II 82, 47-50.

ανακεφαλαίωση όσων με επισημότητα συμφωνήθηκαν στην *narratio*, αφετέρου παρουσιάζεται η ίδια η *narratio* ως η αιτία που είχε αποτέλεσμα (*τοίνυν*) την συγγραφή του ίδιου του νομικού εγγράφου της *διαλύσεως* (*εἰς ταύτην ἐληλύθαμεν τὴν ὁμολογίαν τῆς διαλύσεως*), μία *probatio inartificialis*, η οποία επικυρώνει και αποδεικνύει την διευθέτηση της διαμάχης. Στις περιπτώσεις όπου η λήξη της φιλονικίας έγινε με τον *modus* της εκπλήρωσης της υποχρέωσης από την *pars recusantis* ή κατόπιν προσωπικής μεταξύ των αντιδίκων συμφωνίας, χρησιμοποιούνται ως *transitus* εμπρόθετοι προσδιορισμοί, όπως *διὰ τοῦτο* και *κατὰ τοῦτο*, οι οποίοι αναφέρονται στην *narratio* και συγκεκριμένα στην εκπλήρωση της υποχρέωσης, ενώ ενίοτε η ίδια η εκπλήρωση της υποχρέωσης αποτελεί τον *transitus* που συντίθεται σε γενική απόλυτο αιτιολογική μετοχή (βλ. κεφ. 3.). Και στις δύο περιπτώσεις αυτού του κομβικού σημείου της *διαλύσεως*, οι μεταβατικές φορμουλαϊκές εκφράσεις περιέχουν ορισμένες φορές ρηματικούς τύπους του *ἔρχομαι* ή του *ἀφικνοῦμαι*. Αυτοί πιθανότατα παραπέμπουν στον γενικό νομικό όρο της *conventio*, ο οποίος αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό των *contractus*, εφόσον αυτός αναφέρεται στην κυριολεκτική ή πνευματική συνένωση δύο ατόμων προς επίτευξη ενός συγκεκριμένου έννομου αποτελέσματος.⁸⁴ Επομένως, γίνεται σαφές ότι ο συμβολαιογράφος μεταβαίνει από την *narratio* στο κύριο μέρος του *contractus litteris*, τους όρους και προϋποθέσεις. Η νομική λειτουργία του *χειρογράφου*, δηλαδή να αποτελέσει τεκμήριο που αποδεικνύει μία συναλλαγή (βλ. Εισαγωγή), μετουσιώνεται γραπτώς στο εν λόγω μέρος ως *probatio inartificialis* της *narratio*.

Η μεγάλη σημασία αυτού του μέρους ως *probatio inartificialis* μαρτυρείται και στην *narratio* του P. Münch. I 14 στους στίχους 22-25. Ο Πατερμούθις ισχυρίστηκε ότι αδίκως κατηγορήθηκε από τον Ιωάννη, χρησιμοποιώντας ως *argumentum* – συν τοις άλλοις – χωρίο από τους όρους και τις προϋποθέσεις προηγούμενης *διαλύσεως*, στους οποίους ο Ιωάννης *ὡμολόγησεν ἀπηλλάχθαι περὶ τῆς κληρονομίας το(ῦ) πατρὸς αὐτο(ῦ) καὶ μηκέτι μηδένα λόγον ἔχειν αὐτὸν πρὸς τὸν εἰρημένον Πατερμοῦθιν μήτε τὴν αὐτοῦ γαμετὴν ἔνεκεν οἴο(υ)δήποτε πράγματος ἀνήκοντος τῷ μακαρίτῃ αὐτῷ\ν/ πατρί*.

Σε αρκετές *διαλύσεις* η επίσημη δήλωση *ὁμολογίας* των αντιδίκων συνοδεύεται προκαταρκτικά από μία φόρμουλα – με ελάχιστες παραλλαγές ανά περίπτωση –, η οποία λειτουργεί προς επίρρωση της αυθεντικότητας της συμφωνίας. Η φόρμουλα έχει

⁸⁴ Dig. 2.14.1.3.

ως στόχο συγκεκριμένα να αποδείξει την αυθεντική και γνήσια βούληση του αντιδίκου να συμφωνήσει στους όρους της *διαλύσεως*, στοιχείο που απαιτείται ως προϋπόθεση για να είναι μία *όμολογία* έγκυρη. Για να αποδειχτεί αυτό, η φόρμουλα χωρίζεται σε δύο μέρη ως προς την συντακτική της δομή, στις δοτικές του τρόπου και στον εμπρόθετο επιρρηματικό προσδιορισμό χωρισμού με την πρόθεση *δίχα*, και περιέχει μέσω της *figura per adiectionem* τις προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται για να μην είναι η βούληση του αντιδίκου ελαττωματική: *δι' ἧς ὁμολογοῦμεν [...] ἐκουσία γνώμη καὶ αὐθαιρέτῳ βουλήσει καὶ ἀδόλῳ προαιρέσει δίχα παντὸς δόλου καὶ φόβου τινὸς καὶ βίας καὶ ἀπάτης καὶ ἀνάγκης καὶ συναρπαγῆς* (P. Münch. I 1).⁸⁵ Και στα δύο μέρη επιτυγχάνεται ο «νομικός πλεονασμός» μέσω της *figura per adiectionem*, η οποία συντίθενται με πολυσύνδετο σχήμα (*καὶ*) και την χρήση συνώνυμων και αλληλοσυμπληρωματικών ως προς το νόημα λέξεων (*γνώμη-βουλήσει-προαιρέσει* και *δόλου-φόβου-ἀπάτης-ἀνάγκης*) και προσδιορισμών (*ἐκουσία-αὐθαιρέτῳ-ἀδόλῳ*). Αξιοσημείωτη είναι η πρόταξη των μεταφρασμένων από τα λατινικά ὀρων του *δόλου* (*dolus*) και του *φόβου* (*metus*) στο δεύτερο μέρος της φόρμουλας, οι οποίοι συνιστούν τους πιο σημαντικούς λόγους ακύρωσης μιας συμφωνίας σύμφωνα με το Ρωμαϊκό Δίκαιο.⁸⁶ Αυτοί οι ὀροι συνοδεύονται από απολυτότητα μέσω της χρήσης του επιθέτου *πᾶς* και της αόριστης αντωνυμίας *τις* (*παντὸς δόλου* και *φόβου τινός*). Επιπλέον το ομοιοτέλετο σχήμα των προσδιορισμών (*αὐθαιρέτῳ / ἀδόλῳ, παντ-ὸς / τιν-ος*) και των ονομάτων (*γνώμ-η / βουλήσ-ει / προαιρέσ-ει, δόλ-ον / φόβ-ου* και *ἀπάτ-ης / ἀνάγκ-ης*) δίνουν έμφαση στην *figura per adiectionem* και ως εκ τούτου στην αυθεντικότητα της *όμολογίας*. Ρητορικῶς λοιπόν η φόρμουλα αυτή μπορεί να οριστεί ως *licentia*, δηλαδή *oratio libertatis et fiducia plena*,⁸⁷ εφόσον η συσσώρευση ὄλων αυτών των προϋποθέσεων έχει ως στόχο να αποδείξει ότι ὅσα θα συμπεριληφθούν στην *όμολογίαν* προκύπτουν από την ελεύθερη (*libertas*) βούληση ενός *bonae fidei* (*fiducia*) ατόμου. Η καλή πίστη (*bona fides*) ορίζεται κυρίως από τον αποκλεισμό του *δόλου* (*ἀδόλῳ προαιρέσει, δίχα παντὸς δόλου*), ο οποίος στο κλασικό δίκαιο είναι συνώνυμος της *mala fides*,⁸⁸ ενώ η *libertas* της *licentia* από την *ἐκούσιαν γνώμην, αὐθαίρετην βούλησιν* και τον αποκλεισμό του *φόβου* και της *ἀνάγκης*.

⁸⁵ Πβ. και BGU I 317, 32-33' P. Lond. V 1717, 4-7' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 32-34' P. Münch. I 14, 59-62.

⁸⁶ Βλ. Mousourakis 2012, 192.

⁸⁷ Isid. Orig. 2.21.31: *parrhesia est oratio libertatis et fiducia plena*. Σημειωτέον ότι υπάρχουν και άλλες χρήσεις αυτού του σχήματος.

⁸⁸ Βλ. Mousourakis 2012, 199.

Μετά την διασφάλιση της αυθεντικότητας της *όμολογίας* ακολουθεί η ίδια η συμφωνία των όρων και των προϋποθέσεων, την οποία ο συμβολαιογράφος συνοδεύει πάλι με την «ρητορική της ακρίβειας και απολυτότητας» όσων γράφονται, με απώτερο σκοπό την αποτροπή εκκίνησης εκ νέου της αντιδικίας. Συγκεκριμένα οι όροι και προϋποθέσεις ως αντικείμενα της *όμολογίας* διαιρούνται ανάλογα την υπόθεση α) στην *Εκπλήρωση Υποχρεώσεων*, β) την *Παραίτηση Απαιτήσεων*, και γ) τον *Τελικό Διακανονισμό*.⁸⁹

4.1. Εκπλήρωση Υποχρεώσεων – *Obligationem Solvere*

Όπως ανέφερα και ανωτέρω, η *causa* της φιλονικίας στην *narratio* είναι ουσιαστικά η *obligatio* που δημιουργείται από *maleficium* ή *delictum* της *pars recusantis*. Η εκπλήρωση της *obligatio* επιτυγχάνεται είτε κατόπιν συμφωνίας των ιδίων των αντιδίκων, ή εκτελείται από την ίδια την *pars recusantis*. Στην περίπτωση όμως της μεσιτείας ή διαιτησίας, το ένα ή και τα δύο αντίδικα μέρη αναλαμβάνουν την εκπλήρωση νέων *obligationes* που ορίζονται από τους *μέσους* ή τους *διαιτητάς* ως *instrumenta* διάλυσης της αντιδικίας. Εν γένει οι *obligationes* περιλαμβάνουν την παραλαβή συγκεκριμένων αντικειμένων (π.χ. νομισμάτια, μέρη ακινήτων), όρκων κ.α. Το *obligationem solvere* είναι η κυριότερη προϋπόθεση, εφόσον αυτό λειτουργεί ως *modus* ή – στην περίπτωση της μεσιτείας ή διαιτησίας – *instrumentum* για την λήξη της έριδας.

Στους όρους και προϋποθέσεις η δήλωση, είτε εκ μέρους της *pars recusantis* δια στόματος της *pars agentis*, ή εκ μέρους και των δύο μερών, εκπλήρωσης της *obligatio* που αναφέρεται στην *narratio* ως ο *modus* ή το *instrumentum* για την διάπραξη του *factum* της παύσης της φιλονικίας συνιστά *probatio inartificialis*, η οποία αποδεικνύει ότι πράγματι διαπράχθηκαν τα εν λόγω *narrationis elementa* και επομένως το *factum* της *διαλύσεως*. Με λίγα λόγια αποδεικνύεται το περιεχόμενο της *narratio*. Βάσει αυτής της *probatio inartificialis* θα χτιστεί η *argumentatio* του συμβολαιογράφου για να αποδείξει ότι κατόπιν του *obligationem solvere* δεν υφίσταται η ύπαρξη της έριδας. Επομένως, το *obligationem solvere* ως η πιο σημαντική προϋπόθεση για την διάλυση της αντιδικίας προτάσσεται, είτε συνοδεύοντας εξ αρχής

⁸⁹ Μόνο στον P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10 παρατηρείται μία επιπλέον προϋπόθεση, η *Επιβεβαίωση Ιδιοκτησίας*.

τις μεταβατικές φορμουλαϊκές εκφράσεις μετά την *narratio* (P. Münch. I 1, 24-26: *τούτων τοίνυν δοξάντων κ(αί) ἀρεσθέντων ἡμῖν κομισαμένοις παρὰ σοῦ τὸν ἐνώμοτον καὶ φρικτὸν ὄρκον*),⁹⁰ ή αποτελώντας την πρώτη συμφωνημένη προϋπόθεση (P. Münch. I 7, 44-47: *δι' ὧν ὁμολογοῦσιν καὶ ὁμολογεῖ ἑκάτερον αὐτῶν μέρος vac. ? πρωτοτύπως μὲν ἐσχικέναι καὶ ἀπειληφέναι ἐκ πλήρους ἅπαν τὸ ἐπιλαχὼν ἑκατέρῳ αὐτῶν μέρει ἕκ τε τῆς κληρονομίας Ἰακυβίου τοῦ μακαριωτάτου καὶ ἐκ τοῦ αὐτοῦ πλοίου καὶ τῆς αὐτῆς οἰκίας πρὸς τὴν ἀνωτέραν διήγησιν*).⁹¹ Στις διαλύσεις όπου δεν μεσολάβησε μεσιτεία ή διαιτησία, το *obligationem solvere* που εξιστορεῖται στην *narratio* προτάσσεται στους όρους και προϋποθέσεις μέσω των εμπρόθετων προσδιορισμῶν *κατὰ τοῦτο* και *διὰ τοῦτο* οι οποίοι αναφέρονται σε αυτό,⁹² ή αποτελώντας το ίδιο την μεταβατική φόρμουλα για τους όρους και προϋποθέσεις (βλ. κεφ. 3.).⁹³ Μερικές φορές όμως η εκπλήρωση των υποχρεώσεων εμφανίζεται και στις μεταβατικές φόρμουλες και ως πρώτη προϋπόθεση για λόγους έμφασης.⁹⁴

Αυτές οι δηλώσεις εκπλήρωσης των υποχρεώσεων γίνονται με την χρήση συνήθως δύο αλληλοσυμπληρωματικών ως προς το νόημα απαρεμφάτων (*ἐσχικέναι καὶ ἀπειληφέναι* - *figura per adiectionem*)⁹⁵ και συνοδεύονται πολλές φορές με εκφράσεις απολυτότητας (*μέχρι εὐτελοῦς τινός, ἐκ πλήρους ἅπαν, μετὰ πάσης ἀκριβείας, ταῦτα σύμπαντα*),⁹⁶ οι οποίες λειτουργούν προς επίρρωση τους. Στην περίπτωση των νομισμάτων, η ακρίβεια και η απολυτότητα εκφράζεται με τον αριθμό και την ποιότητα αυτών. Στον P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vat. Aphrod. 10 μάλιστα, η ακριβής δήλωση της εκπλήρωσης *τῶν δοξάντων* της μεσιτείας γίνεται με το ρητορικό σχήμα της *explanatio*⁹⁷ *τουτέστιν νομίσματα ἑπτὰ [...]* (στ. 37-38). Αν όμως η υποχρέωση περιλαμβάνει ένα συγκεκριμένο αντικείμενο ή πάρα πολλά, στην πρώτη περίπτωση χρησιμοποιούνται προσδιορισμοί προς επίτευξη *claritas* (SB XXIV 15957, 8: *τὸ αὐτὸ ληγαῖτον τῆς αὐτῆς μακαρίας μητρὸς*), ενώ στην δεύτερη περίπτωση, επειδή αυτά αναγράφονται λεπτομερώς στην *narratio*, αναφέρεται χάριν βραχύτητας μόνο το είδος αυτών και προσδιορίζονται με την επιθετική μετοχή *προειρημένα* (P. Princ. II 82, 47-

⁹⁰ Βλ. P. Haun. III 57, 12-13' P. Lond. I 113 1 (S. 199), 44-50' P. Mich XIII 659, 79-91' P. Münch. I 14, 56-57' P. Par. 20, 13-15' P. Princ. II 82, 47-50' SB VI 9456, 14' SB VIII 9763, 2-5.

⁹¹ Βλ. P. Herm. 31, 9-11' P. Lond. V 1717, 7-13' P. Mich XIII 659, 142-151' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 34-39' P. Münch. I 1, 7.

⁹² Βλ. BGU I 317, 8' CPR VI 6, 10' P. Oxy. XVI 1880, 10' SB VIII 9763, 11' SB XXIV 15957, 7.

⁹³ Βλ. PSI X 1114, 8' SB XXII 15801, 9-11.

⁹⁴ Βλ. P. Münch. I 1, 25-26, 31-32' SB VIII 9763, 2-5, 14' SB XXIV 15957, 5, 8.

⁹⁵ Βλ. και P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vat. Aphrod. 10, 34' P. Münch. I 1, 30-31' P. Münch. I 7, 44.

⁹⁶ Βλ. και P. Münch. I 1, 31-32' P. Münch. I 7, 45.

⁹⁷ Βλ. Lanham 1991, s.v. *Epexegetis*.

50: δεξάμενος [...] καὶ τὰ προειρημένα ἐσθήματα καὶ διάφορα εἶδη). Ακόμη, όταν το έγγραφο της διαλύσεως είναι μεγάλο, η εκπλήρωση των υποχρεώσεων που ορίζονται από την μεσιτεία ή την διαιτησία, δηλώνεται λιτώς στην μεταβατική φόρμουλα μετά την *narratio* (P. Münch. I 14, 56-57: *τούτων οὕτως γενομένων καὶ ἀπαλλαγέντων πρὸς ἀλλήλους*).

4.2. Παραίτηση Απαιτήσεων και Τελικός Διακανονισμός

Σε αυτό το κεφάλαιο η παραίτηση απαιτήσεων και ο τελικός διακανονισμός θα εξεταστούν μαζί, καθότι η ρητορική τους παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά λόγω του συμφυούς σκοπού των δύο μερών, ενώ κάποιες εκφράσεις που θα περιμέναμε να παρατηρήσουμε στο ένα μέρος εμφανίζονται στο άλλο και τουναντίον.

Εφόσον πλέον η αντιδικία έχει διευθετηθεί και έχει γίνει η αντίστοιχη εκπλήρωση των υποχρεώσεων, το ενάγον μέρος (ή και τα δύο μέρη αν είναι αμφοτεροβαρής η *διάλυσις*) οφείλει να αποποιηθεί απαιτήσεις σχετικές με το αντικείμενο της φιλονικίας και να συμφωνήσει επισήμως ότι δεν πρόκειται να κινηθεί νομικώς χάριν αυτού. Η πιο συνήθης σύνθεση της παραίτησης απαιτήσεων γίνεται με την φόρμουλα *ὁμολογῶ ἐγὼ ὅ* [Α' αντίδικος/οι] *μηδένα* (ή σπανίως *οὐδένα*) *λόγον ἔχειν πρὸς* [Β' αντίδικο/ους] *περὶ* (ή σπανίως *χάριν*, *ἔνεκα*, *ὑπὲρ*) [αντικείμενο αντιδικίας σε γενική], με τις διάφορες παραλλαγές της στον ενικό και πληθυντικό αριθμό.⁹⁸ Η φράση *λόγον ἔχειν* έχει νομική σημασία και χρησιμοποιείται ως μετάφραση της λατινικής φράσης *rationem habere*, με την έννοια της αιτίας για κάποια αγωγή.⁹⁹ Ο τελικός διακανονισμός δεν έχει σταθερό φορμουλαϊκό χαρακτήρα ως προς την σύνθεσή του, αλλά χρησιμοποιούνται κάθε φορά εκφράσεις νομικών όρων που σημαίνουν την άσκηση *actio*, όπως *ἐνάγω*, *ἐγκαλῶ*, *ζήτησιν ἐπιζύω/ἐπάγω*, *ἀφίσταμαι διαδικασίας*, *δίκην κινεῖν*.¹⁰⁰

⁹⁸ Παρατηρεῖται σχεδόν όλες τις *διαλύσεις*. Βλ. BGU I 317, 8' P. Cair. Masp. II 67167, 38' CPR VI 6, 11' P. Haun. III 57, 16' P. Herm. 31, 11' P. Lond. I 113 1 (S. 199), 36' P. Lond. V 1717, 13' P. Mich. XIII 659, 152, 204, 215, 234, 241' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 40' P. Münch. I 1, 32-33' P. Münch. I 7, 47' P. Münch. I 14, 64' P. Oxy. XVI 1880, 11' P. Par. 20, 16' P. Princ. II 82, 50, 57, 65' SB VI 9456, 16-17' SB XIV 11896, 6-7' SB XXII 15801, 12-13' SB XXIV 15957, 9.

⁹⁹ Βλ. Berger 1953, s.v. *Ratio*.

¹⁰⁰ Βλ. P. Haun. III 57, 18-19' P. Herm. 31, 15' P. Lond. I 113 1 (S. 199), 42-43' P. Lond. V 1717, 13-29' P. Mich. XIII 659, 246' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 62' P. Münch. I 1, 37-40' P. Münch. I 7, 57' P. Münch. I 14, 67-69' P. Par. 20, 18' P. Princ. II 82, 51-65' SB VI 9456, 17' SB VIII 9763, 17' SB XIV 11896, 8' SB XXIV 15957, 13.

Σε αυτά τα μέρη¹⁰¹ παρατηρούμε την τάση του συμβολαιογράφου να αποκλείει όσο το δυνατόν περισσότερες *circumstantiae partes* (= *narrationis elementa*),¹⁰² οι οποίες θα μπορούσαν να στοιχειοθετήσουν εκ νέου την υπόθεση, με κύρια και σημαντικότερα τα πρόσωπα (*personae*), την ίδια την φιλονικία ως αδίκημα (*factum*) και το αντικείμενο της διαμάχης ως αιτία (*causa*). Η παραίτηση δηλαδή των απαιτήσεων και ο τελικός διακανονισμός συνιστούν την οριστική παύση της φιλονικίας ως *factum*, η οποία διαιρείται σε *rationem habere* και *actionem movere* μεταξύ συγκεκριμένων προσώπων χάριν συγκεκριμένου αντικειμένου διαμάχης. Κύριος στόχος λοιπόν είναι να οριστούν με ακρίβεια οι αντίδικοι και το αντικείμενο της διεκδίκησης στα οποία αφορά η παραίτηση από το *rationem habere* και ο τελικός διακανονισμός (P. Münch. I 1, 32-39: *ὁμολογοῦμεν ἡμεῖς οἱ προγεγραμμένοι Βίκτωρ καὶ Παείων καὶ Τσία [...] μηδὲνα λόγον ἔχειν πρὸς σὲ τὸν προειρημένον Ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν μηδὲ ἔξειν περὶ τῆς προχρείας τῆς ὑπολειφθείσης παρὰ τοῦ μνημονευθέντος Δίου πατρὸς ἡμῶν [...] ἀπλῶς οὐκ ἐπελευσόμεθά σοι [...] μηδὲ ἐνάξωμέν σοι [...] μηδὲ ἐγκαλέσωμεν*).

Αρκετές φορές όμως ο συμβολαιογράφος, για να αποτρέψει πανταχόθεν την ύπαρξη *ratio* και την άσκηση της *actio* μεταξύ των αντίδικων μερών, εμπλουτίζει την φόρμουλα και ως προς τα πρόσωπα (*actores* και *rei*) και ως προς το αντικείμενο διαμάχης (*res*). Όσον αφορά στα πρόσωπα, απορρίπτει την ύπαρξη *λόγου* (*ratio*) και την άσκηση *actio*, όχι μόνο μεταξύ των ίδιων των αντιδίκων, αλλά και μεταξύ προσώπων σχετικών με τους αντιδίκους, οι οποίοι θα μπορούσαν βάσει νόμου να είναι εκ νέου *actores* και *rei*. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω του ρητορικού σχήματος της αντικλίμακας (*anticlimax*), εφόσον ο συμβολαιογράφος παρουσιάζει τα πρόσωπα σε φθίνουσα σειρά σημασίας, έχοντας ήδη ξεκινήσει από τους ίδιους τους αντιδίκους που είναι οι πιο σημαντικοί (βλ. κεφ. 1.3. Β, iv). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι *διαλύσεις* *actionum in rem*, και συγκεκριμένα υποθέσεων κληρονομιάς, όπου απορρίπτονται επίσης οι *κληρονόμοι*, οι *διάδοχοι* και οι *διακάτοχοι* του ενός αντίδικου, οι οποίοι θα μπορούσαν να διεκδικήσουν μελλοντικά το αντικείμενο φιλονικίας από

¹⁰¹ Βλ. BGU I 317, 8-11' P. Cair. Masp. II 67167, 38-40, 50-52' CPR VI 6, 13-16' P. Haun. III 57, 16-17, 18-19, 26-27' P. Herm. 31, 11-12' P. Lond. I 113 I (S. 199), 36-41' P. Lond. V 1717, 13-24, 25-29' P. Mich. XIII 659, 241-253' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 40-59' P. Münch. I 1, 32-42' P. Münch. I 7, 47-51, 57-62' P. Münch. I 14, 64-72' P. Oxy. XVI 1880, 11-12' P. Par. 20, 16-21, 23-26' P. Princ. II 82, 50-53, 57-67' PSI X 1114, 11-13' SB VI 9456, 17-19' SB VIII 9763, 29-36' SB XIV 11896, 7-9' SB XXII 15801, 13-14' SB XXIV 15957, 9-14' SB XXIV 16039, 1-6.

¹⁰² Βλ. Pernot 2005, 336.

τον άλλο αντίδικο ή τους κληρονόμους, διαδόχους, και διακατόχους αυτού (P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 40-44: *μηδένα δὲ λόγον ἔχειν ἢ ἔξειν πρὸς ὑμᾶς καὶ κληρονόμους ὑμῶν καὶ διαδόχους καὶ διακατόχους, μὴ πρὸς τὸν αὐτὸν Ἀπολλῶν καὶ τοὺς αὐτοῦ κληρονόμους, οὐκ ἐγώ, οὐ κληρονόμοι μου, οὐ διάδοχοι, οὐ διακάτοχοι*. P. Münch. I 1, 37-39: *ἀπλῶς οὐκ ἐπελευσόμεθά σοι οὐχ ἡμεῖς αὐτοὶ οὐ κληρονόμοι ἡμῶν οὐ διάδοχοι οὐ διακάτοχοι μηδὲ ἐνάξωμέν σοι μηδὲ κληρονόμοις σοῖς ἢ διαδόχοις ἢ διακατόχοις μηδὲ ἐγκαλέσωμεν*).¹⁰³ Η ακολουθία των ὀρων, κληρονόμος διάδοχος, διακάτοχος ἔχει φθίνουσα σειρά ισχύος ως προς το δικαίωμα στην *bonorum possessio* και ως εκ τούτου στο *rationem habere* και *actionem movere*. Ενίοτε η αντικλίμακα ενισχύεται με πρόσωπα που δεν ἔχουν καμμία σχέση με την εκάστοτε *bonorum possessio* αλλά δρουν χάριν των αντιδίκων ως μεσάζοντες αντιπρόσωποι, οι οποίοι μάλιστα ορισμένες φορές ἔχουν κάποιου είδους συγγένεια με τους αντιδίκους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αντλούμε από την παραίτηση απαιτήσεων στον BGU I 317 στον στίχο 9 και τον τελικό διακανονισμό του P. Herm. 31 στους στίχους 16-17, όπου μετά την κληρονομική φόρμουλα (*κληρονόμοι, διάδοχοι, διακάτοχοι*) οι συμβολαιογράφοι γενικεύουν ακόμα περισσότερο την απόρριψη των προσώπων με την φράση *μὴ πρὸς τίνα ἐκ προσώπο(ν) σο(ν) καὶ οὐκ ἀδελφῶν οὐκ ἀδελφιδῶν οὐ συγγενῶν οὐκ ἀνεψιῶν οὐ κατὰ πατέρα [οὐ κατὰ μη]τέρα οὐκ ἄλλος τις ἐκ προσ[ώ]που μου οὐδὲ τοὺς ἀγγειστειάν μοι τῷ γένει αντιστοίχως*.¹⁰⁴ Ἄλλο παράδειγμα αντικλίμακας αποτελεί η φράση *οὐ δι' ἑαυτοῦ, οὐ δι' ἐντολέως καὶ παρενθέτου προσώπου*¹⁰⁵ (P. Münch. I 14, 71). Στην ακολουθία ἐντολέως-παρανθέτου προσώπου, υπάρχει φθίνουσα σημασία ως προς την νομική εγκυρότητα των προσώπων να αντιπροσωπεύσουν τους αντιδίκους, εφόσον ο ἐντολέως είναι ο εγκεκριμένος αντιπρόσωπος, ενώ το *παρένθετον πρόσωπον* (*persona interposita*) είναι ο μη εγκεκριμένος, του οποίου ο ρόλος είναι συνυφασμένος στο ρωμαϊκό δίκαιο με την κάλυψη παράνομων πράξεων.¹⁰⁶

Προς επίρρωσιν επίσης της απόρριψης κάθε πιθανού προσώπου, ο συμβολαιογράφος χρησιμοποιεί κάποιες φορές αόριστες αναφορές στο γένος των προσώπων που θέλει να απορρίψει, όπως αυτό φαίνεται στον SB VI 9456 στον στίχο

¹⁰³ Βλ. και BGU I 317, 8-9' P. Cair. Masp. II 67167, 39-40' P. Herm. 31, 16-17' P. Lond. I 113 1 (S. 199), 55-56, 66' P. Lond. V 1717, 14-17' P. Mich. XIII 659, 250-253' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 40-43' P. Münch. I 7, 58' P. Münch. I 14, 65-66, 80, 84' P. Par. 20, 16-17, 24-25' SB XXIV 15958, 5-6.

¹⁰⁴ Βλ. και P. Münch. I 7, 57-58: *μὴ διὰ κληρονόμων αὐτῶν ἢ διαδόχων ἢ διακατόχων μὴ διὰ παρενθέτου ἢ μέσου οἰουδήποτε προσώπου*.

¹⁰⁵ Βλ. και P. Lond. V 1717, 27-28' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 64.

¹⁰⁶ Βλ. Gagos & van Minnen 1997, 105, σημ. 64.

18 (με μηδ' ἄλλον ὑπὲρ ἐμοῦ) και στον SB XIV 11896 στον στίχο 9 (μεθ' ἐμ[ε], μήθ' ἔ]να τῶν παρ' ἐμοῦ). Με τις αόριστες γενικεύσεις ἄλλον ὑπὲρ ἐμοῦ και μήθ' ἔ]να τῶν παρ' ἐμοῦ δηλώνεται το γένος των μεσαζόντων (ὑπέρ) και των κληρονόμων (παρά) αντιστοίχως. Ορισμένες φορές έχει αναφέρει ήδη ένα συγκεκριμένο είδος αυτού του γένους προσώπων και προβαίνει στην αποτροπή διαμεσολάβησης του γένους συλλήβδην. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο P. Münch. I 7, 59: *μη διὰ παρενθέτου ἢ μέσου οἰουδήποτε προσώπου*. Ουσιαστικά το *παρένθετον πρόσωπον* είναι ένας μεσάζων (μέσον πρόσωπον). Σε αυτά τα παραδείγματα χρησιμοποιείται το ρητορικό σχήμα απόρριψης του *genus* έναντι των *species* συλλήβδην, εφόσον γίνεται αναφορά στο γένος των προσώπων (π.χ. *μέσον πρόσωπον*) προς υποκατάσταση των επιμέρους ειδών αυτού (έντολεύς, *παρένθετον πρόσωπον* κ.α.). Αυτή η ρητορική τεχνική παρατηρείται και στην έκφραση *εἰς πρόσωπον ἢ καὶ εἰς πράγμα* (*in personam vel in rem*)¹⁰⁷ ορισμένων *διαλύσεων* με την οποία, εφόσον αποτρέπεται συλλήβδην το νομικό – και επομένως και το ρητορικό – *genus* της *persona* και της *res* ως στόχος του *actionem movere* του αντιδίκου, επιτυγχάνεται και ο αποκλεισμός όλων των επιμέρους *species* που υπάγονται στο εν λόγω *genus* (βλ. κεφ. 1.3. B, vii).¹⁰⁸ Από την εξέταση λοιπόν της απόρριψης των *personae* θα μπορούσαμε να εντάξουμε τα πρόσωπα που μεσολαβούν χάριν των αντιδίκων ως *modus*, όπως ακριβώς θεωρήσαμε και την μεσιτεία ή διαιτησία. Ο *έντολεύς*, το *παρένθετον πρόσωπον* και τα άλλα μέσα πρόσωπα που απορρίπτονται είναι το μέσον (*modus*) με το οποίο θα γινόταν η ανάξεση της υπόθεσης. Ωστόσο, οι κληρονόμοι, οι διάδοχοι, και διακατόχοι ανήκουν στο *elementum* της *persona* γιατί θα είναι οι ίδιοι εκ νέου *actores* και επομένως άλλες *personae*.

Τέλος, ως προς το αντικείμενο της διαμάχης (*res-causa*), ο συμβολαιογράφος αποκλείει την ανάξεση της αντιδικίας όχι μόνο χάριν του ίδιου επίδικου αλλά και χάριν οποιουδήποτε άλλου σχετικού με αυτό. Πολλές φορές ο αποκλεισμός αυτός επιτυγχάνεται με τον συνδυασμό της *dinumeratio* και των διαμετρικά αντίθετων εκφράσεων (*polar expressions*). Η *dinumeratio* διαιρεί το γένος της *res* στα πιθανά *species* της, όπως *μικροῦ*, *ἐγγράφου*, *ἀκρίτου*, *νοηθέντος*, *εἰς νοῦν ἐλθόντος*, *γυμνασθέντος*, *σιωπηθέντος*, *λεχθέντος*, *ἄχθέντος* κ.α., και οι διαμετρικά αντίθετες εκφράσεις (*ἐγγράφου ἢ ἀγράφου*) λειτουργούν προς επίρρωση της αποσόβησης, εφόσον αποτρέπουν με έναν υπερβολικό, θα λέγαμε, τρόπο όλες τις πιθανές εκφάνσεις

¹⁰⁷ Βλ. P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 59, 69· P. Princ. II 82, 68· SB VIII 9763, 35-36.

¹⁰⁸ Περισσότερα για την *persona* και την *res* βλ. Berger 1991, s.v. *Persona*, *Res*. Πβ. και Gagos & van Minnen 1997, 103, σημ. 59.

των ειδών της *res* (P. Lond. V 1717, 17-24: *μήτε περὶ τῆς προειρημένης γεναμένης*) μεταξὺ *ἢ[μῶν συγγραφῆς ὑπὲρ(?)] τοῦ προειρημένου μου υἱοῦ μή[τε περὶ οἰουδήπ]οτε πράγματος τὸ σύνολον μικροῦ ἢ [μεγάλου, ἐγγράφου ἢ ἀ]γράφου, ἀκρίτου ἢ κεκριμένο(υ), νοηθέντ[ος ἢ μὴ νοηθέντος εἰς] γοῦν, [ἐ]λ[θό]ντος ἢ μὴ ἐλθ[όντος, γυμνασθ]έντος ἢ μὴ γυμνασθέντος, σιωπη[θέντος ἢ μὴ σιωπη]θέντος, λεχθέντος ἢ μὴ λεχ[θέντος, ἀχθέντος ἢ] μὴ ἀχθέντ[ο]ς[ς]).¹⁰⁹ Σημειωτέον ὅτι παρατηρεῖται, ὅπως και στις *personae* ἔτσι και στις *res* ως *causae*, τὸ ρητορικό σχῆμα τῆς ἀπόρριψης τοῦ *genus* ἐναντι τῶν *species* καθότι ἀναφέρεται ἀορίστως τὸ *genus* τοῦ πράγματος (*μή[τε περὶ οἰουδήπ]οτε πράγματος*), μόνο που ἐδῶ αὐτό, ὅπως εἶδαμε, διαίρεται χάριν ἀκριβείας στα ἐπιμέρους εἶδη.*

Ἐπειτα, ἀνάλογα τὴν ὑπόθεση και τὴν κρίση τοῦ ο συμβολαιογράφος μπορεῖ νὰ ἀπορρίψει τὸν χρόνο (*tempus*), τὸν τόπο (*locus*) και τὸν τρόπο (*modus*). Ὁ χρόνος ἀποτελεῖ μία πολὺ σημαντικὴ δικλῖδα ἀσφαλείας γιὰ τὴν ἀποσόβηση μιᾶς νέας φιλονικίας. Με τὶς ἀόριστες ἐκφράσεις *τοῦ λοιποῦ, ἐπὶ τὸ διηγεκές, μήτε ἔξειν, οὐκ ἐν τῷ νῦν καὶ ἐν μηδενὶ καιρῷ, πώποτε, ἔτι, μηδέποτε, ἤδη, ἀπεντεῦθεν, ἐν οἰωδήποτε καιρῷ ἢ χρόνῳ, ποτε καιρῷ ἢ χρόνῳ* και ἄλλες παρόμοιες, ἡ παραίτηση ἀπαιτήσεων και ὁ τελικός διακανονισμός διασφαλίζονται και σε χρονικό ἐπίπεδο.¹¹⁰ Ἀξιοσημείωτες εἶναι οἱ ἐκφράσεις που περιλαμβάνουν τὸ ζεύγος *καιρός-χρόνος*, ὅπως *ἐν οἰωδήποτε καιρῷ ἢ χρόνῳ* (P. Münch. I 14, 69),¹¹¹ με τὶς ὁποῖες ὁ συμβολαιογράφος, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὶς ἀκριβεῖς ἐννοίες τοῦ *καιροῦ* και τοῦ *χρόνου*, κάνει ἀρχικά μία ἀναφορά σε μία πιο ἐιδική και συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμή, και ἔπειτα σε μία πιο γενικὴ, θέλοντας νὰ καλύψει ὅλο τὸ φάσμα τοῦ χρόνου. Ἐπίσης, στὸν P. Cair. Masp. II 67167 στὸς στίχους 37-39 παρατηρεῖται μία ἐμμονή στὴν ἀπόρριψη τοῦ χρόνου μέσω τῆς *figura per adiectionem*: *προσομολογῶ καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἢ χρόνον μηδένα τοῦ λοιποῦ λόγον ἔχ[ει]ν πρὸς σὲ ἀπεντ[εῦθ]εν ἤδη μήτε ἔξειν (καθ' οἰονδήποτε χρόνον-τοῦ λοιποῦ-ἀπεντεῦθεν-ἤδη-μήτε ἔξειν).*

¹⁰⁹ Βλ. και BGU I 317, 10-11' P. Münch. I 1, 35-37' P. Mich. XIII 659, 242-245' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 49-51' P. Münch. I 14, 71-72' P. Par. 20, 20-21' P. Princ. II 82, 62-64' SB VI 9456, 18-19' SB VIII 9763, 29-32' SB XXIV 15957, 11.

¹¹⁰ Βλ. CPR VI 6, 14' P. Haun. III 57, 17, 27' P. Herm. 31, 15' P. Lond. I 113 1 (S. 199), 37, 42' P. Lond. V 1717, 14, 25' P. Mich. XIII 659, 2' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 51-52, 58, 60-62, 70' P. Münch. I 1, 33-34, 40' P. Münch. I 7, 47, 57' P. Münch. I 14, 66-67, 69' P. Par. 20, 18' P. Princ. II 82, 50' SB XXIV 15957, 9.

¹¹¹ Βλ. P. Cair. Masp. II 67167, 46, 52' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 62, 82' P. Münch. I 14, 75' SB XXIV 15957, 13.

Ως τόποι (*loci*) απορρίπτονται τα *δικαστήρια*, και ως εκ τούτου απαντούν περισσότερο στον τελικό διακανονισμό, εφόσον η άσκηση *actio* έχει άμεση σχέση με αυτά. Ο συμβολαιογράφος απορρίπτει στους αντιδίκους το δικαίωμα του *actionem movere* όχι μόνο σε δικαστήρια εντός και εκτός πόλεως, αλλά και εκτός αυτών (P. Münch. I 14, 70: *οὐκ ἐν δικαστηρίοις ἐπιχωρίοις τε καὶ ὑπερορίοις ἢ ἐκτὸς δικαστηρίων*).¹¹² Εδώ παρατηρείται πάλι η χρήση των διαμετρικά αντίθετων εκφράσεων (*polar expressions*) στους εμπρόθετους προσδιορισμούς (*ἐν δικαστηρίοις [...]* ἢ *ἐκτὸς δικαστηρίων*) και στους επιθετικούς προσδιορισμούς (*ἐπιχωρίοις τε καὶ ὑπερορίοις*). Ενίοτε γίνεται αναφορά και στο μέγεθος (P. Princ. II 82, 52: *μικρῷ ἢ μεγάλῳ*). Έτσι ο τελικός διακανονισμός διασφαλίζεται και στο επίπεδο του τόπου.

Τέλος, ο συμβολαιογράφος απορρίπτει ελάχιστες φορές και τον τρόπο (*modus*), με τον οποίο κάποιος από τους αντιδίκους θα μπορούσε να έχει δικαίωμα διεκδίκησης ή άσκησης *actio*. Η απόρριψη του τρόπου ενισχύεται ενίοτε με την συμπερίληψη των εκφάνσεων αυτού, δηλαδή των μέσων (π.χ. *δικανική λεπτολογία*) και των οργάνων (π.χ. *ρεσκρίπτον*), τα οποία επίσης συνιστούν *circumstantiae partes*. Παρατηρούνται λοιπόν είτε η αναφορά σε ένα από αυτά, αόριστη (P. Cair. Masp. II 67167, 37: *καθ' οἷονδῆποτε τρόπον*) ή ειδική (SB VIII 9763, 19: *[μήτ]ε ὑπὸ θείου γράμματος*, P. Münch. I 14, 71: *οὐ διὰ θείων βέρβων*), είτε η χρήση της *figura per adiectionem* (P. Münch. I 1, 41: *κατὰ μηδένα τρόπον ἢ ἀφορμὴν ἢ μέθοδον ἢ εὐρεσιλογίαν*).¹¹³ Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί ο P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, στους στίχους 65-66, όπου γίνεται *dinumeratio* των αιτιών ως μέσων και οργάνων που θα μπορούσαν να ακυρώσουν την ισχύ της *διαλύσεως* (*ἢ θείας φιλοτιμίας ἢ πραγματικοῦ τύπου ἢ ῥεσκρίπτου ἢ θείου νεύματος ἢ δικανικῆς λεπτολογίας ἢ ἐτέρας οἰασδῆποτε αἰτίας*).

Μαζί όμως με τα ανωτέρω *narrationis elementa* απορρίπτονται ταυτόχρονα και οι αντίστοιχοι *loci argumentorum*,¹¹⁴ οι οποίοι θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την παράβαση των συμφωνηθέντων όρων της *διαλύσεως*. Για παράδειγμα, αν ο τελικός διακανονισμός δεν περιείχε την απόρριψη του *ὑπερορίου δικαστηρίου*, αλλά αναφερόταν αορίστως στην απαγόρευση αγωγής *ἐν δικαστηρίῳ μηδὲ ἐκτὸς*

¹¹² Βλ. P. Herm. 31, 16· P. Lond. I 113 1 (S. 199), 53-54· P. Lond. V 1717, 26-27· P. Mich. XIII 659, 247-248· P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 63-64· P. Münch. I 1, 41-42· P. Münch. I 7, 59-60· P. Münch. I 14, 82-83· P. Par. 20, 18-19· P. Princ. II 82, 51-52, 58-59· SB VIII 9763, 18· SB XXIV 15957, 14.

¹¹³ Βλ. και P. Münch. I 14, 67: *κατὰ μηδένα τρόπον ἢ ἀφορμὴν ἢ μέθοδον ἢ εὐρεσιλογίαν*.

¹¹⁴ Τα *narrationis elementa* ταυτίζονται με τους *loci argumentorum*. Βλ. Lausberg 1998, §373 και κυρίως σημ. 1 σελ. 171.

δικαστηρίου, ο αντίδικος θα μπορούσε να ασκήσει αγωγή σε ένα *υπερόριον δικαστήριο*. Στον *status qualitatis* που θα ακολουθούσε εις βάρος του λόγω παράβασης της *διαλύσεως* (*feci*), θα αντλούσε το *argumentum* του *a loco*, εφόσον δεν απαγορεύεται ρητώς η αγωγή σε *υπερόριον δικαστήριο* (*sed iure*), ενώ η αόριστη απαγόρευση *έν δικαστηρίω μηδὲ ἐκτὸς δικαστηρίου* θα μπορούσε να αναφέρεται στα *ἐπιχώρια*. Η επιχειρηματολογία αυτή προκύπτει από *δικανική λεπτολογία* (P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 66), η οποία δικαιολογείται από την *stipulatio Aquiliana* βάσει της οποίας ό,τι δεν καταγράφεται ρητώς σε μία *stipulatio* θεωρείται μη οριστέο.¹¹⁵ Η ρητορική που στρατεύεται εδώ λοιπόν είναι αυτή της *refutatio* των επιχειρημάτων του αντίπαλου μέρους πριν αυτά εκφραστούν, δηλαδή της *anticipatio* (*πρόληψις*).¹¹⁶ Οι συμβολαιογράφοι ήξεραν ότι τα νομικά έγγραφά τους θα ελέγχονταν από *δικανική λεπτολογία*, μέσω της οποία θα προσπαθούσαν γνώστες του Ρωμαϊκού Δικαίου σκοπίμως να βρουν ελαττωματικές ρήτρες και όρους που θα τους επέτρεπαν την *inventio argumentorum* σε *loci* που δεν θα είχαν αποκλειστεί επαρκώς. Ωστόσο, στο παραπάνω παράδειγμα μπορεί να τεθεί το αντεπιχείρημα *a finitione*,¹¹⁷ γιατί η απαγόρευση αγωγής *έν δικαστηρίω μηδὲ ἐκτὸς δικαστηρίου* περιλαμβάνει και τα *ἐπιχώρια* και τα *υπερόρια* δικαστήρια, εφόσον η απόρριψη του *δικαστηρίου* ως *genus* συνεπάγεται και αυτήν των *species* (βλ. κεφ. 1.3. B, vii). Επομένως, ο συμβολαιογράφος δεν απορρίπτει ακρίτως τα παραπάνω στοιχεία, αλλά γίνεται σαφές ότι οι απαγορεύσεις του είναι επιτήδειες και προκύπτουν από τον συνδυασμό νομικής και ρητορικής *scientia* με απώτερο σκοπό να μην αφήσει την παύση της φιλονικίας έρμαιο της *casus*.

Ένα άλλο ρητορικό στοιχείο που εμπίπτει στο γένος της *figura per adiectionem* και παρατηρείται στην παραίτηση απαιτήσεων και τον τελικό διακανονισμό είναι η *αίτιολογία*.¹¹⁸ Από την εξέταση των παπυρικών κειμένων η θέση της *αίτιολογίας* εντοπίζεται κυρίως είτε μετά την παραίτηση των απαιτήσεων¹¹⁹ είτε μετά τον τελικό διακανονισμό¹²⁰ λειτουργώντας προς επίρρωσιν αυτών. Κάποιες φορές επίσης

¹¹⁵ Βλ. Gagos & van Minnen 1997, 101, σημ. 89.

¹¹⁶ Βλ. Lausberg 1998, §855. Υπάρχει σύγχυση της *προλήψεως* με την *προκατάληψιν*. Χρησιμοποιώ τον πιο διαδεδομένο όρο όπως και ο Lanham, ο οποίος μιλά για αυτήν την σύγχυση των όρων, βλ. s.v. *Prolepsis*.

¹¹⁷ Βλ. ό. π. 1998, §392-393.

¹¹⁸ Βλ. Lausberg 1998, §867-871.

¹¹⁹ Βλ. BGU I 317, 8-12· CPR VI 6, 13-19· P. Mich. XIII 659, 239-254· P. Münch. I 7, 47-51· P. Princ. II 82, 50-56· PSI X 1114, 13· SB XXII 15801, 13-15· SB XXIV 15957, 9-12.

¹²⁰ Βλ. P. Haun. III 57, 18-20· P. Lond. I 113 1 (S. 199), 42-46· P. Lond. V 1717, 25-29· P. Münch. I 14, 67-73, 80-89· P. Par. 20, 18-22· SB VIII 9763, 29-36· SB XIV 11896, 8-10.

συνοδεύει και τους δύο όρους και προϋποθέσεις.¹²¹ Το περιεχόμενο της φαίνεται να καθορίζεται από το ποιον όρο ή προϋπόθεση συνοδεύει, εφόσον όταν έπεται της παραίτησης απαιτήσεων αναφέρεται η εκπλήρωση των υποχρεώσεων, ενώ μετά τον τελικό διακανονισμό υπενθυμίζεται κυρίως η καθ' ολοκληρίαν *ἀπαλλαγὴ* μεταξύ των αντιδίκων και η λήξη της φιλονικίας τους. Επίσης, η συντακτική της δομή παρουσιάζει ομοιομορφία και συντίθεται από έναρθρο απαρέμφατο και την πρόθεση *διά* προς δήλωση της αιτίας (P. Münch. I 1, 42-43: *διὰ τὸ ὡς προείπαμεν ἀπηλλάχθαι ἡμᾶς πρὸς σὲ περὶ πάντων καὶ ἐσβέσθαι πᾶν σπέρμα δίκης καὶ ἐναγωγῆς*) που οδήγησε στην παραίτηση απαιτήσεων ή τον τελικό διακανονισμό.

Η ύπαρξη της *αἰτιολογίας* στο εν λόγω μέρος, αλλά και ο ορισμός του περιεχομένου της ανάλογα με την θέση που έχει, προδίδει μία επιτηδευμένη *dispositio* των όρων και των προϋποθέσεων ως ένα *argumentum*. Προκειμένου λοιπόν να κατανοήσουμε πλήρως την λειτουργία της *αἰτιολογίας*, αλλά και να συλλάβουμε το *argumentum*, πρέπει να κάνουμε λόγο για την *dispositio* των όρων και προϋποθέσεων.

4.3. *Dispositio* των όρων και προϋποθέσεων

Στις *διαλύσεις* παρατηρείται μία συγκεκριμένη λογική με την οποία ο συμβολαιογράφος παραθέτει τα επιμέρους στοιχεία της εκπλήρωσης των υποχρεώσεων, της παραίτησης απαιτήσεων και του τελικού διακανονισμού. Η σειρά τους και η σχέση που έχουν μεταξύ τους μαρτυρούν μία επιτηδευμένη *dispositio* των όρων και των προϋποθέσεων προκειμένου να συναπαρτίσουν ένα *argumentum*. Στόχος αυτής της διάταξης είναι η απόδειξη (*probatio*) της καθ' ολοκληρίαν λήξης της φιλονικίας για το εκάστοτε επίδικο.

Ειδικότερα, η εκπλήρωση των υποχρεώσεων είτε αυτή ορίζεται από την ετυμηγορία της διαιτησίας ή μεσιτείας, ή συντελείται από τον ίδιο τον οφειλέτη άνευ υπόδειξης, αποτελεί, όπως ανέφερα στο κεφ. 4.1., τον καταλυτικό παράγοντα για την ειρήνευση των αντιδίκων, καθότι αυτή ως *instrumentum* ή *modus* οδηγεί στο *factum* της παύσης της φιλονικίας και αναιρεί κάθε είδους διεκδίκηση του επιδίκου. Η δήλωση δηλαδή της εκπλήρωσης των υποχρεώσεων ως *probatio inartificialis* οδηγεί στην *ἀπαλλαγὴν* (=διάλυσις) και ως εκ τούτου συνεπάγεται άμεσα την αναίρεση του

¹²¹ Βλ. P. Cair. Masp. II 67167, 38-45, 50-54· P. Herm. 31, 11-14, 14-20· P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 40-57, 62-76· SB VI 9456, 17-20.

rationem habere για το εκάστοτε επίδικο. Εφόσον πλέον έχει συντελεστεί η *ἀπαλλαγὴ* ως απουσία του *rationem habere*, ο αντίδικος δεν έχει πλέον λόγο να ασκήσει *actio*. Με αυτήν την λογική ο συμβολαιογράφος προτάσσει την εκπλήρωση των υποχρεώσεων, όπως έχω αναλύσει στο κεφ. 4.1., ενώ στην συνέχεια παραθέτει την παραίτηση απαιτήσεων και έπειτα τον τελικό διακανονισμό που περιλαμβάνει την απάρνηση άσκησης *actio*. Η *dispositio* δηλαδή των όρων και των προϋποθέσεων παρουσιάζει μία σχέση αίτιου και αιτιατού μεταξύ τους.

Αυτήν την σχέση μαρτυρεί και η λειτουργία της *αίτιολογίας*. Μέσω αυτής ο συμβολαιογράφος δικαιολογεί είτε εκ νέου είτε – σπανίως – για πρώτη φορά (βλ. υποσ. 123) τον λόγο για τον οποίο η παραίτηση απαιτήσεων και ο τελικός διακανονισμός έχουν ισχύ. Έτσι, στην περίπτωση της παραίτησης απαιτήσεων ο εμπρόθετος προσδιορισμός της αιτίας αναφέρεται στην εκπλήρωση των υποχρεώσεων ως αίτιου αναίρεσης του *rationem habere*¹²² (P. Münch. I 7, 44-45: *πρωτοτύπως μὲν ἐσχηκέναι καὶ ἀπειληθέναι ἐκ πλήρους ἅπαν τὸ ἐπιλαχὸν ἐκατέρω αὐτῶν μέρει* – 47: *μηδένα λόγον ἔχειν [...]* – 50-51: *διὰ τὸ τὸ ἱκανὸν ἐν ἅσασι γεγενῆσθαι τῷ ἐτέρῳ μέρει παρὰ τοῦ ἐτέρου μέρους*· P. Herm. 31, 11:¹²³ *μηδένα λόγον ἔχω [...]* – 12-14: *διὰ τὸ ἐμὲ δεδέχθαι καὶ πεπληρῶσθαι [παρὰ τοῦ αὐτ]οῦ ἀπὸ τῆς προγεγραμμένης αὐτοῦ περιουσίας ἥτοι ὑποστάσεως [ἐν ἀγρ]οῖς καὶ κώμης κινητῆς τε καὶ [ἀ]κινήτου καὶ αὐτοκινήτου*· CPR VI 6, 8-10: *καὶ πληρ[ω]θεὶς τοῦ τελείου τιμήματος παραδédωκά σοι τὴν νομὴν τῶν αὐτῶν ἀρουρῶν μετὰ τοῦ αἶρο[ῦντος] αὐταῖς μέρους τοῦ ἐκεῖσε λάκκου/ καὶ ἐνεμήθης σωματικῶς . τηρετετω δικαίῳ* – 13: *μηδένα λόγον ἔχειν [...]* – 18: *διὰ τὸ καὶ πεπληρῶσθαί με τῆς τελείας τιμῆς καὶ εἰς σεαυτὸν μετατεθεῖσθαι τὰ τρύ[τω]ν τελέσματα*· BGU I 317, 5: *ἀπαλ]λαγείσης μ[ο]ν πρὸς σέ [...]* – 8: *μηδένα λόγον ἔχειν [...]* – 11: *δ[ιὰ τὸ ἐμὲ ἀπηλλάχθαι*¹²⁴ *περὶ τῶν]/[νο]μισμάτων ὧν χρεωστεῖς*· SB XXII 15801, 13:¹²⁵

¹²² Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την λειτουργία της *αίτιολογίας* αντλούμε από ένα χωρίο του P. Münch. I 1, 53-55, το οποίο όμως δεν αφορά στους όρους και προϋποθέσεις αλλά σε μία επιπρόσθετη υπενθύμιση: *δῆλον δὲ ὅτι ἐδεξάμεθα παρὰ σοῦ νομισμάτιον ἐν ζυγῷ Σύννης, ὅπερ δέδωκεν σοὶ ὁ μνημονευθεὶς ἡμῶν πατήρ Δίος ὑπὲρ στρατευσίμου τοῦ υἱοῦ σοῦ καὶ οὐδένα λόγον ἔχομεν πρὸς σέ περὶ τούτου διὰ τὸ ὡς προείπαμεν εἰληφέναι παρὰ σοῦ.*

¹²³ Η *διάλυσις* ξεκινά αμέσως με τους όρους και τις προϋποθέσεις χωρίς την *narratio* και την δήλωση εκπλήρωσης υποχρεώσεων. Επομένως, ο συμβολαιογράφος μέσω της *αίτιολογίας* αναφέρει για πρώτη φορά την εκπλήρωση της υποχρέωσης που οδήγησε στην απουσία του *rationem habere* (*μηδένα λόγον ἔχω*).

¹²⁴ Εδώ παρόλο που χρησιμοποιείται το απαρέμφατο *ἀπηλλάχθαι* γίνεται νύξη στην εκπλήρωση υποχρέωσης *περὶ τῶν]/[νο]μισμάτων ὧν χρεωστεῖς*.

¹²⁵ Η εκπλήρωση των υποχρεώσεων βρίσκεται πιθανότατα στο χωρίο *διαχθέντων δὲ τῶν εἰρηναρχῶν καὶ ὑποβεβληκό[τος σου -ca.-] . [. . .] . ὡς* (στ. 9-10), καθότι προηγείται το αντίστοιχο αίτημα εκπλήρωσης της υποχρέωσης *ἀξιώσαντες τοὺς εἰρηναρχὰς παραστήναι καὶ τὴν τῶν [-ca.-] /θαί* (στ. 8-9). Το χάσμα του αιτήματος *ἀξιώσαντες τοὺς εἰρηναρχὰς παραστήναι καὶ τὴν τῶν [-ca.-] /θαί* πιθανότατα

μηδένα [λόγον ἔχειν [...]] – 15-16: διὰ τὸ ἅπαζ ἀνακεχωρηκέναι ἡμᾶς [-ca.?-] σθαι¹²⁶
 τὰ ἀποσυληθέντα παρ' ἡμ[ῶ]ν' SB XXIV 15957, 8: δέξα]σθαι παρὰ σοῦ τὸ αὐτὸ ληγᾶτον
 – 9: οὐδένα λόγον ἔχειν [...]] – 12: διὰ τὸ ὡς ἀνωτ]έρω εἴρηται πεπληρωσθῆναι με), ενώ
 στον τελικό διακανονισμό κάνει νύξη στην ἀπαλλαγὴν την οποία συνεπάγεται η
 ἀναίρεση του *rationem habere* (P. Münch. I 1, 37: οὐκ ἐπελευσόμεθα [...]] – 38-39: μηδὲ
 ἐνάξωμέν [...]] – 42-43: διὰ τὸ ὡς προείπαμεν ἀπηλλάχθαι ἡμᾶς [...]] καὶ ἐσβέσθαι πᾶν
 σπέρμα δίκης καὶ ἐναγωγῆς' P. Münch. I 14, 67-68: μήτε μὴν δύνασθαι αὐτὸν δίκαιαν
 κινεῖν [...]] – 72-73: διὰ τὸ ἀπηλλάχθαι αὐτὸν κρίσει καὶ μεσιτεία τοῦ προειρημένου
 δικοῦ κατὰ τὸν προαφηγηθέντα τρόπον' P. Mich. XIII 659, 246: μὴ ἐγκαλεῖν – 253-
 254: διὰ τὸ ἐν ἅπασιν αὐτοῦς ἀπηλλάχθαι ἐπὶ τῷ προτεταγμένῳ τύπῳ' P. Haun. III 57, 18-
 19: μηδέποτε κινεῖν [πρὸς σ]ὲ δίκην [...]] – 20: [- ca.15 -]το. . σιν ἀπαξαπλῶς πέρας
 δεδόσθαι¹²⁷ P. Herm 31, 14-15: οὐκ ἐξέσται [μοι καὶ]ρῶ πώποτε ἐγκαλεῖν ὑμῖν ἢ
 ἐγκαλέσει<ν> [...]] – 19-20: διὰ τὸ ἐμὲ [ἐφ' ἅπασιν καὶ] φιλικῶς ἀπαλλαχθῆναι πρὸς
 ὑμᾶς καὶ ἐσβέσθαι πᾶν σπέρμα δίκης' SB VI 9456, 17: μὴ ἐγκαλεῖν – 19-20: διὰ τὸ ἐν
 ἅπασιν [ἀπαλλαγῆναι καὶ διαλυθῆ]ναί με πρὸς σέ' PSI X 1114, 11-12: μὴ ἐν]οχλεῖν τῇ
 ὑμῶν ἐντρεχίᾳ [...]] – 13: διὰ τὸ ἡμ[ᾶς (?) -ca.?-] διαλελύσθαι' P. Par. 20, 18: μήτε
 ἐγκαλεῖν αὐτοῖς, μήτε ἐγκαλέσειν ἐγκαλεῖν [...]] – 22: διὰ τὸ αὐτοῦς τελείως ἀπηλλάχθαι
 πρὸς ἀλλήλους περὶ πάντων, καθὰ προδεδήλωται' P. Lond. V 1717, 25: μὴ [ἐγκαλεῖν σοι
 πώπ]οτε μήτε ἐγκαλέσειν [...]] – 29-30: διὰ τὸ ἐμὲ ἀ]πηλλάχθαι καὶ διαλελύσθαι πρὸς σέ'
 P. Lond. I 113 1, S. 199, 42-43: καὶ μὴ τοῦ λοιποῦ ζητησι[ν ἐπ]άγειν [...]] – 44-45: διὰ
 τὸ λόγῳ διαλύσεως καὶ ἀπαλλαγῆς συναρέσαι [...]]. Ἄρα λοιπόν οι ὅροι καὶ
 προϋποθέσεις ὡς *probatio* τῆς *narratio* συνιστοῦν, ὅπως ἀνέφερα στο κεφ. 4., μία
probatio inartificialis, ἡ ὁποία ὁμως προκύπτει ἀπὸ μία *artificialis*, εφόσον ἡ
 εκπλήρωση τῶν υποχρεώσεων, ἡ παραίτηση ἀπαιτήσεων καὶ ὁ τελικός διακανονισμός
 χρησιμοποιοῦνται ὡς στοιχεῖα που συναπαρτίζουν ἓνα *argumentum* εκπορευόμενο ἀπὸ

μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ με τὴν λέξη ἀποσυληθέντων (πβ. στ. 15, τὰ ἀποσυληθέντα). Ἡ αιτιατικὴ τὴν
 ἀναφέρεται πιθανότατα στὴν ἐπιστροφὴ ἢ υποβολὴ τῶν ἀποσυληθέντων, ἐνῶ τὸ ἀπαρέμφατο ποὺ ἐπεται
 (ἴθαι) στὴν πραγμάτωση αὐτῆς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὴν υποχρέωση τῶν εἰρηναρχῶν. Ἐπίσης, εφόσον
 ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἓνα αἶτημα εκπλήρωσης υποχρεώσεων καὶ τὴν ἀντίστοιχη πραγμάτωση αὐτῆς ἀπὸ τὸ
 ἴδιο πρόσωπο, ἡ μετοχὴ ὑποβεβληκό[τος σου] πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ γενικὴ ὑποβεβληκότων, εφόσον
 ἐστὶν οἱ μετοχές διαχθέντων καὶ ὑποβεβληκότων, ποὺ δηλώνουν τὴν εκπλήρωση τῶν υποχρεώσεων, ἔχουν
 ἴδιο ὑποκείμενο με αὐτὸ τῶν ἀπαρεμμάτων παραστῆναι καὶ τὴν [(υποβολή/ἐπιστροφή) ἴθαι, δηλαδὴ τοὺς
 εἰρηναρχὰς-τῶν εἰρηναρχῶν.

¹²⁶ Δεδομένου ὅτι διάφοροι ὅροι καὶ ρηματικοὶ τύποι στὰ ἐγγράφα ἐπαναλαμβάνονται, τὸ χωρίο μπορεῖ
 νὰ συμπληρωθεῖ με τὴν φράση καὶ ἀποσχέσθαι, εφόσον στὴν υπογραφή στὸν στίχο 18 ὑπάρχει φράση
 γιὰ τὸ ἴδιο νόημα με τὸν ἀντίστοιχο ρηματικὸν τύπο: ἀπέσχον τὰ ἀποσ]υλ[ηθ]έντα παρ' [ἐμο]ῦ.

¹²⁷ Λόγω τῆς ὁμοιομορφίας ποὺ παρουσιάζουν οἱ διαλύσεις στὴν σύνθεση τῆς αἰτιολογίας, τὸ
 ἀπαρέμφατο δεδόσθαι πρέπει νὰ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἐμπρόθετου προσδιορισμοῦ τῆς αἰτίας με τὸ διὰ τὸ
 νὰ βρίσκεται στο χάσμα.

νομική *rationcinatio*.¹²⁸ Ωστόσο, χάριν βραχύτητας το εν λόγω *argumentum* είναι ελλειπτικό, γιατί δεν αναλύεται ρητώς, αλλά απλώς διαφαίνεται από την συλλογιστική πορεία των όρων και των προϋποθέσεων, λόγω της σχέσης αίτιου και αιτιατού που προδίδουν. Αξίζει λοιπόν να διεισδύσουμε στην κρυφή συλλογιστική πορεία του συμβολαιογράφου για να κατανοήσουμε την *probatio* του νομικού εγγράφου της *διαλύσεως*.

Το *argumentum* χτίζεται πάντα πάνω σε ένα *certum*, δηλαδή μία κοινώς αποδεκτή άποψη, ή ένα αυταπόδεικτο στοιχείο,¹²⁹ έτσι ώστε από αυτό το οποίο δεν είναι *dubium* να αποδειχθεί αυτό το οποίο είναι *dubium*. Ένα από αυτά τα *certa* είναι όσα ακούμε και βλέπουμε.¹³⁰ Η έμπρακτη και έπειτα ρητή μέσω της *όμολογίας* εκπλήρωση των υποχρεώσεων ως μέσου για την διευθέτηση της φιλονικίας, και η οποία απαιτεί την μεταφορά συγκεκριμένων αντικειμένων ως *instrumenta*, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί γιατί αυτή γίνεται αντιληπτή από τις αισθήσεις. Βάσει αυτού του *certum*, έχοντας δηλαδή ως δεδομένη την εκπλήρωση των υποχρεώσεων (= *obligationem solvere*), οικοδομείται η *rationcinatio* για να αποδείξει το *dubium*, δηλαδή την λήξη της φιλονικίας. Η *rationcinatio* όμως του συμβολαιογράφου ως μέθοδος λογισμού που καταλήγει σε ένα *argumentum* δεν απαιτεί μόνο γενικές γνώσεις για την ζωή,¹³¹ αλλά και νομικές.¹³² Για παράδειγμα, η εκπλήρωση της *obligatio* νομικά συνεπάγεται την παραίτηση απαιτήσεων.

Ο συλλογισμός (= *rationcinatio*) λοιπόν του συμβολαιογράφου είναι ο εξής: Η εκπλήρωση υποχρέωσης (*obligationem solvere*) του x προς τον y συνεπάγεται την παραίτηση απαιτήσεων (*rationem non habere*) του y προς τον x. Ο A εκπλήρωσε την υποχρέωσή του προς τον B, άρα ο B παραιτείται από απαιτήσεις προς τον A. Αυτό αποτελεί ένα *έπιχείρημα* ως μέρος του όλου συλλογισμού.¹³³ Το ότι το *rationem non habere* προκύπτει από το *obligationem solvere* αποδεικνύεται από το γεγονός ότι σε πολλές *διαλύσεις* το *rationem non habere* καθίσταται μέσω της *αίτιολογίας* ως αιτία του

¹²⁸ Ο όρος *rationcinatio* στην ρητορική ταυτίζεται με τους όρους *συλλογισμός*, *ένθύμημα* και *έπιχείρημα*. Για τον διαχωρισμό όλων αυτών των όρων μεταξύ τους έχουν ειπωθεί πολλά από τους ρήτορες της αρχαιότητας, βλ. Quint. Inst. 5. 10. 1-8.

¹²⁹ Quint. Inst. 5. 10. 11: *Ergo cum sit argumentum ratio probationem praestans, qua colligitur aliud per aliud, et quae quod est dubium per id quod dubium non est confirmat, necesse est esse aliquid in causa quod probatione non egeat.*

¹³⁰ Ο. π. 5. 10. 12: *quae sensibus percipiuntur, ut quae videmus audimus.*

¹³¹ Ο. π. 5. 10. 15: *debet etiam nota esse recte argumenta tractaturo vis et natura omnium rerum, et quid quaeque earum plerumque efficiat.*

¹³² Ο. π. 5. 10. 13: *praeterea quae legibus cauta sunt.*

¹³³ Ο. π. 5. 10. 6: *nam et enthymema syllogismi pars est.*

obligationem solvere (P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 40, 53-54: *μηδένα δὲ λόγον ἔχειν...διὰ τὸ ἐμὲ εἰληφέναι ἐκ πλήρους τὰ δόξαντα δίδοσθαί μοι*). Οπότε δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι πάντα η εκπλήρωση των υποχρεώσεων προηγείται της παραίτησης απαιτήσεων. Μέχρι εδώ έχει αποδειχθεί η *ἀπαλλαγή* και η *διάλυσις* ως *rationem non habere* εξαιτίας του *obligationem solvere*. Έπειτα, η *ratio cinatio* συνεχίζει στον τελικό διακανονισμό: Το *obligationem solvere* και το *rationem non habere* (=ἀπαλλαγή-διάλυσις)¹³⁴ συνεπάγεται το *actionem non movere*. Ο Β δεν έχει δικαίωμα στο *rationem habere*, άρα ο Β δεν έχει δικαίωμα και στο *actionem movere*. Επίσης, το ότι το *rationem non habere* ως αποτέλεσμα του *obligationem solvere* αποτελεί την *ἀπαλλαγή* και την *διάλυσιν* μεταξύ των αντιδίκων, γίνεται σαφές – εκτός από την *dispositio* – και από την *αἰτιολογία* που συνοδεύει στην συνέχεια τον τελικό διακανονισμό (P. Lond. V 1717, 25, 29: *καὶ μὴ [ἐγκαλεῖν σοι πώπ]οτε μῆτε ἐγκαλέσειν...διὰ τὸ ἐμὲ ἀ]πηλλάχθαι καὶ διαλελύσθαι πρὸς σέ*), στην οποία ορισμένες φορές λέγεται ρητῶς ότι με τον όρο *ἀπηλλάχθαι* γίνεται *repetitio* του νοήματος που προηγήθηκε, δηλαδή του *rationem non habere* ως αποτέλεσμα του *obligationem solvere*, προφανώς για λόγους έμφασης (P. Münch. I 1, 42: [...]) *διὰ τὸ ὡς προείπαμεν ἀπηλλάχθαι ἡμᾶς πρὸς σέ*). Συνεπώς, εξ επόψεως ρητορικής, η *αἰτιολογία* συνιστά την *ἀπόδειξιν* των ανωτέρω *ἐπιχειρημάτων*,¹³⁵ γιατί είναι το κομμάτι εκείνο που φέρει το αποδεικτικό στοιχείο, δηλαδή το *obligationem solvere* στην παραίτηση απαιτήσεων και το *rationem non habere* ως *ἀπαλλαγή* και *διάλυσιν* στον τελικό διακανονισμό. Ωστόσο, χάριν βραχύτητας ορισμένες *διαλύσεις* δεν περιέχουν την *αἰτιολογία* του *rationem non habere* γιατί αυτή υπονοείται από την *dispositio*, ενώ σπάνια αυτή απουσιάζει από τον τελικό διακανονισμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το οποίο αποδεικνύει ότι η *dispositio* συνθέτει ελλειπτικῶς το ανωτέρω *argumentum*, αντλούμε από τον τελικό διακανονισμό του P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10. Εκεί η *ἀπόδειξις* δεν παρουσιάζεται ως *αἰτιολογία* μετά τον τελικό διακανονισμό, αλλά απλῶς προηγείται (57-59: *καὶ ἀπηλλάχθαι καὶ διαλελύσθαι πρὸς ὑμᾶς ἐν ᾧ πασι καὶ μηδεμίαν μοι τοῦ λοιποῦ σφύζεσθαι καθ' ὑμῶν οἰανδήποτε ἀγωγὴν εἰς πρόσωπον ἢ \και/ εἰς πρᾶγμα ἀρμόσασαν ἢ καὶ ἀρμόσαι δυνάμενην [...]* – 61-62: *καὶ μὴ δύνασθαί μέ ποτε καιρῷ ἢ χρόνῳ ἐγκαλεῖν ὑμῖν [...]*, ενώ θα περιμέναμε: *καὶ μὴ δύνασθαί μέ ποτε καιρῷ ἢ χρόνῳ ἐγκαλεῖν ὑμῖν*

¹³⁴ Το ότι οι δύο αυτοί όροι είναι συνώνυμοι αποδεικνύεται από το γεγονός ότι χρησιμοποιούνται ως ἀλληλοσυμπληρωματικοί όροι στην *figura per adiectionem*, βλ. P. Lond. V 1717, 29: *ἀ]πηλλάχθαι καὶ διαλελύσθαι*.

¹³⁵ Quint. Inst. 5. 10. 7: *Quidam inesse epichiremati apodixin putant et esse partem eius confirmantem*.

[...] διὰ τὸ ἀπηλλάχθαι καὶ διαλελύσθαι πρὸς ὑμᾶς ἐν ᾧ πασι καὶ μηδεμίαν μοι τοῦ λοιποῦ σφύζεσθαι καθ' ὑμῶν οἰανδήποτε ἀγωγὴν εἰς πρόσωπον ἢ \καὶ/ εἰς πρᾶγμα ἀρμόσασαν ἢ καὶ ἀρμόσαι δυνάμενην). Εναπόκειται, και εδώ, στις στιλιστικές προτιμήσεις του συμβολαιογράφου το πώς θα παρουσιαστεί – έστω και ελλειπτικώς – αυτό το *argumentum*. Ωστόσο, επειδή ο σκοπός σε κάθε μέρος του νομικού εγγράφου είναι συγκεκριμένος και ίδιος σε όλες τις διαλύσεις, μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι οι παραλλαγές που συναντούμε είναι προϊόντα προσωπικού *modus scribendi*, ο οποίος όμως συνάδει πάντα με έναν ορισμένο *modus* νομικού και ρητορικού *intelligendi* προς εξυπηρέτηση συγκεκριμένων σκοπών.

Τα μέρη του *argumentum*, δηλαδή το *rationem non habere* και το *actionem non movere* συνοδεύονται, όπως αναλύσαμε ανωτέρω, από τον αποκλεισμό όσο το δυνατόν περισσότερων *loci argumentorum*, προκειμένου η συλλογιστική πορεία να μην καταλήγει μόνο στην απόδειξη της ἀπαλλαγῆς και διάλυσεως μεταξύ των αντιδίκων, αλλά και να αντικρούει προληπτικά (πρόληψις) κάθε πιθανό – κατά το δοκούν του συμβολαιογράφου, και ανάλογα την υπόθεση – *argumentum* το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει σπέρμα δίκης και να δημιουργήσει εκ νέου την έριδα. Αυτό συνάγεται πάλι από την αἰτιολογία, η οποία σε ορισμένους τελικούς διακανονισμούς δεν αναφέρει μόνο την ἀπαλλαγὴν και διάλυσιν ως αίτιο του *actionem non movere*, αλλά και την απόσβεση κάθε σπέρματος δίκης (P. Münch. I 1, 42-43: διὰ τὸ [...] καὶ ἐσβέσθαι πᾶν σπέρμα δίκης καὶ ἐναγωγῆς ἀρμοζούσης ταύτῃ τῇ ὑποθέσει ἢ καὶ ἀρμόσαι δυναμένης). Η διαμετρικά αντίθετη έκφραση ἀρμοζούσης ταύτῃ τῇ ὑποθέσει ἢ καὶ ἀρμόσαι δυναμένης¹³⁶ δεν απαντά σε όλες τις διαλύσεις. Ωστόσο μάς καθιστά σαφή τον στόχο που υπονοείται από την επιτηδευμένη ρητορική των όρων και των προϋποθέσεων, δηλαδή να αποδείξει αφενός το *dubium* της λήξης της φιλονικίας που προέκυψε από μία υπόθεση με συγκεκριμένα *narrationis elementa* (ἀρμοζούσης ταύτῃ τῇ ὑποθέσει), και αφετέρου ότι οι *loci argumentorum* ως αίτια ανάξεσης της εν λόγω υπόθεσης σε μία καινούργια δίκη (ἢ καὶ ἀρμόσαι δυναμένης) έχουν καθ' ολοκληρίαν αποκλειστεί και απαγορευτεί. Με άλλα λόγια τα *narrationis elementa*, αμιγώς ως στοιχεία που συνθέτουν μία υπόθεση, και οι *loci argumentorum*, οι οποίοι απορρίπτονται μέσω της προλήψεως, συνιστούν τα σπέρματα δίκης.

¹³⁶ Περισσότερα για αυτήν την νομική έκφραση βλ. Gagos & van Minnen 1997, 103, σημ. 59 ad loc.

Σύμφωνα λοιπόν με όλα όσα ανέλυσα, συνάγεται το συμπέρασμα ότι η *όμολογία* στις *διαλύσεις* δεν είναι μία απλή συμφωνία στους όρους και τις προϋποθέσεις, αλλά παράλληλα και μία συναίνεση στην όλη συλλογιστική πορεία που τους διέπει. Επομένως, η παραίτηση απαιτήσεων και ο τελικός διακανονισμός δεσμεύουν τους αντιδίκους όχι μόνο νομικώς ως *obligationes ex contractu (probatio inartificialis)*, αλλά και ρητορικώς ως ένα αδιαμφισβήτητο *argumentum (probatio artificialis)*. Η *argumentatio* λοιπόν του συμβολαιογράφου αποδεικνύει, κατά τον ανωτέρω τρόπο, το *factum* της παύσης φιλονικίας και υπαινίσσεται ότι η ανάξυσή της θα ήταν άδικη.

5. ΟΡΚΟΣ

Προς επίρρωσιν της *όμολογίας*, η οποία κατοχυρώνει βάσει της *bona fides* την εγκυρότητα των όρων και προϋποθέσεων, το νομικό έγγραφο της *διαλύσεως* περιλαμβάνει *ὄρκον* – συγκεκριμένα *iusiurandum voluntarium* ¹³⁷ από κοινού στα θεία (π.χ. P. Herm. 31, 21: *καὶ ὁμνὺς τ[ὸν] Θεὸν τὸν παντοκράτορα* P. Münch. 7, 63-64: *ἐπωμόσαντο τὴν ἁγίαν καὶ ὁμοούσιον τριάδα*) άλλα και στο *genius* ¹³⁸ (*iusiurandum per genium principis*) των εκάστοτε αυτοκρατόρων (π.χ. SB VIII 9763, 13-14: *καὶ τὴν νίκην καὶ διαμονὴν τοῦ δεσπότης ἡμῶν Φλ(αυίου) Λέοντος τοῦ αἰωνίου Αὐγούστου Αὐτοκράτορος*) ως ασφαλιστική δικλίδα επικύρωσης.¹³⁹ Μέσω της ἐνορκῆς *όμολογίας* διασφαλίζεται η ισχύς ὅσων συμφωνήθηκαν στους ὅρους και τις προϋποθέσεις. Τὴν λειτουργία αὐτὴ τοῦ ὄρκου μαρτυροῦν προκαταρκτικὲς ἐκφράσεις, ὅπως [*καὶ πρὸς τὴν σὴν ἐντ[ε]λεστέραν ἀσφάλειαν ἐπωμοσ[άμην [...]* (P. Lond. V 1717, 30-31), ἀλλὰ και το ἴδιο το περιεχόμενο των ὄρκων, το οποίο ἐστιάζει στην ἀποτροπὴ παράβασης των συμφωνηθέντων και στην πιστὴ τήρησή τους (P. Münch. I 1, 47: *μηδὲ παραβῆναι μηδὲ παρασαλεῦσαι* P. Münch. I 7, 62-63: *καὶ ὅτι πάντα τὰ προγεγραμμένα φυλάζουσιν οἱ ἀφ' ἑκατέρου μέρους ἐπωμόσαντο [...]* P. Münch. I 14, 92-93: *καὶ ὅτι ταύτην φυλάττουσιν ἄτρωτον καὶ ἀπαράβατον, ἐπωμόσαντο [...]* P. Mich. XIII 659, 259-261: *ἐμμεῖναι πᾶσι τοῖς προγεγραμμένοις καὶ κατὰ μηδένα τρόπον παραβῆναι*).¹⁴⁰ Επομένως, ἐξ ἐπόψεως ρητορικῆς ο ὄρκος λειτουργεῖ ως ἓνα εἶδος *obsecratio* ἢ *obtestatio* (*adiuratio-δέησις*), η οποία ἀποσκοπεῖ στην ἀπόλυτη κατοχύρωση τῆς ἀλήθειας των λεγομένων.¹⁴¹ Ὡς ἐκ τούτου, προσδίδει στο ἐγγράφο τὴν κατάλληλη ἰσχὺ που χρειάζεται για να ἀποτελέσει ἀδιάσειστη *probatio inartificialis*. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τα ἐγγράφα των *διαλύσεων* ως *probationes inartificiales*, οἱ νόμοι δὲν χρειάζονται ὄρκο

¹³⁷ Περισσότερα για το *iusiurandum voluntarium* βλ. Berger 1991, s.v. *Iusiurandum voluntarium*.

¹³⁸ Ὡς *genius* των αυτοκρατόρων θεωρεῖτο κυρίως ἡ *τύχη* (*fortuna*). Ὡστόσο, ο Τερτυλλιανὸς στο *Apologeticum*, 32.2., ὑπονοεῖ ὡς *genii* ὅλες τις ἀφηρημένες θεότητες (*Sed et iuramus, sicut non per genios Caesarum, ita per salutem eorum, quae est augustior omnibus geniis*). Επομένως, ἡ *νίκη* (*Victoria*), ἡ *εὐσέβεια* (*Pietas*), ἡ *τύχη* (*Fortuna*) καὶ ἡ *διαμονή* (*Securitas*) μποροῦν να θεωρηθοῦν *genii* τοῦ αυτοκράτορα. Ἡ *Securitas* εἶχε καὶ τὴν ἐννοία τῆς πολιτικῆς σταθερότητας καὶ γι αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸν ἀντίστοιχο λατινικὸ ὄρο τῆς *διαμονῆς*. Σχετικὰ με αὐτὸ πβ. Velleius, *Hist. Rom.* 2.103.3-4, καὶ Manders, 2012, 205-206.

¹³⁹ Βλ. καὶ CPR VI 6, 11-13 P. Haun. III 57, 14-15, 24-25 P. Lond. I 113 1 (S. 199), 50-54 P. Lond. V 1717, 30-35 P. Mich. XIII 659, 255-261 P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 76-80 P. Münch. I 1, 44-47 P. Münch. I 7, 64-66 P. Münch. I 14, 92-96 P. Oxy. XVI 1880, 13-16 PSI X 1114, 9-11 SB XIV 11896, 4-7 SB XXII 15801, 11-12.

¹⁴⁰ Βλ. ὁ. π.

¹⁴¹ Βλ. Bullinger 1898, 941.

για την επικύρωσή τους, και επομένως συνιστούν από μόνοι τους αδιάσειστες *probationes inartificiales*.¹⁴²

Από την εξέταση των *διαλύσεων* συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο όρκος είτε έπεται των όρων και των προϋποθέσεων προκειμένου να είναι ευδιάκριτος και να αποτελεί μία ξεχωριστή αναφορά στην τήρηση των συμφωνηθέντων και στην αποτροπή παράβασής τους, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, ή τίθεται στην αρχή αυτών συνοδεύοντας την *όμολογίαν*, και ως εκ τούτου την παραίτηση απαιτήσεων και τον τελικό διακανονισμό (P. Haun. III 32, 14-17: *όμολογῶ έπομνύμενος [...] άφί]στασθαι πάσης πρὸς σέ διαδικασίας καὶ μηδένα λόγον [έχειν]*). Στην πρώτη περίπτωση εντοπίζουμε κατά κανόνα εκφράσεις που δηλώνουν προσθήκη, όπως *καὶ πρὸς ἐπὶ τούτοις* (P. Münch. I 1, 44), *καὶ προσεπὶ τούτοις πᾶσι* (P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 76), *καὶ ἐπὶ τούτοις πᾶσιν* (P. Mich. XIII 659, 255).¹⁴³ Στην δεύτερη περίπτωση απαντούν τροπικές μετοχές του *όμνυμι* και του *έπόμνυμαι*, οι οποίες προσδιορίζουν τους ρηματικούς τύπους της *όμολογίας*, όπως *όμολογῶ έπομνύμενος* (P. Haun. III 57, 14), *όμολο[γεῖ] [...] όμν[ύ]ουσα* (SB VIII 9763, 11-12), *όμολογῶ έπομνύμενος* (CPR VI 6, 12), *όμο]λ[ογοῦ]μεν έπομνύ[μ]ενοι* (SB XXII 15801, 11), *όμολογ[ῶ έπομνύμενος* (SB XIV 11896, 4), *ό[μ]ολογῶ έπομνύμενος* (P. Oxy. XVI 1880, 12-13), *όμολογοῦσιν έπομνύμενοι* (P. Lond. I 113 1 S. 199, 50).¹⁴⁴ Η χρήση της μετοχής, όπως ανέφερα και ανωτέρω, αποτελεί έναν συνεπτυγμένο τρόπο έκφρασης και συμβάλλει στην επίτευξη της *brevitas*.

¹⁴² Παρόλο που η λειτουργία του όρκου είναι πολύ σημαντική για την επικύρωση των όρων και των προϋποθέσεων, μπορεί να αντικατασταθεί από μία δεύτερη δήλωση *όμολογίας* (P. Princ. II 82, 68-70: *καὶ ὅτι έμμένουσιν ταύτη τῇ όμολογίᾳ τῆς διαλύσεως καὶ οὐσδαμοῦ ταύτην παρασαλεύσουσιν ἢ μέρος αὐτῆς, όμολογοῦσιν [...]* P. Par. 20, 33-34: *καὶ μὴ έξεῖναι αὐτοῖς μήτε κληρονόμοις αὐτῶν παραβῆναι πώποτε ταύτην τὴν διάλ[υσιν]*) ή να παραλειφθεί. Το κριτήριο για την συμπερίληψή του στο έγγραφο φαίνεται ότι ήταν η ένταση κάθε φιλονικίας και η σημαντικότητα του επιδίκου (βλ. BGU I 317 και SB VI 9456 όπου δεν υπάρχει όρκος).

¹⁴³ Σπανίως συναντούμε και σκοπό (P. Lond. V 1717, 30: *καὶ πρὸς τὴν σὴν έντ]ελεστέραν άσφάλειαν*).

¹⁴⁴ Εξαιρέσεις στον τρόπο διατύπωσης αποτελούν, ο P. Herm. 31, 21 (*καὶ όμνὺς [...] έτοιμῶς έξω*) και ο PSI X 1114, 9-12 (*ό[μνύω [...] ἐπὶ τῷ με μὴ έν]οχλεῖν*).

6. ΠΡΟΣΤΙΜΟΝ ΚΑΙ ΕΠΙΟΡΚΙΑ

Το πρώτο μέρος της *όμολογίας* που αφορά στις *obligationes ex contractu* των αντιδίκων έχει ολοκληρωθεί. Μέχρι εδώ η ρητορική της *διαλύσεως* είχε ως σκοπό μέσω της *argumentatio* να αποδείξει ότι η φιλονικία έχει λήξει οριστικώς και ότι η εκ νέου δημιουργία της είναι αδύνατη, με την υπόνοια ότι θα ήταν άδικη. Στην συνέχεια η *διάλυσις* περιλαμβάνει την *stipulatio poenae*, σύμφωνα με την οποία ο αντίδικος που θα παραβιάσει την *διαλύσιν* θα αναγκαστεί να δώσει στον άλλον αντίδικο χρήματα ως πρόστιμο. Άρα λοιπόν αυτή λειτουργεί ρητορικώς ως *κατάπληξις*¹⁴⁵ και συντίθεται σε μία υποθετική πρόταση.¹⁴⁶ Η υπόθεση (*εἰ δέ*) περιλαμβάνει την περίπτωση παράβασης των συμφωνηθέντων ως αποτέλεσμα είτε τολμης (P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 82: *εἰ δέ* [...] *τολμήσαιμι*) ή βούλησης¹⁴⁷ (P. Münch. I 1, 47: *εἰ δέ βουληθείμεν*) ή απλώς της επιχείρησης (P. Münch. I 14, 76: *εἰ ἐπιχειρήσειεν*) των αντιδίκων. Η χρήση των ρηματικών τύπων του *τολμάω-ῶ* προσδίδει περισσότερη έμφαση και ισχύ στο ρητορικό σχήμα της *καταπλήξεως*. Η *stipulatio poenae* είτε αναφέρεται γενικά στην παράβαση όλων των όρων του νομικού εγγράφου (P. Lond. I 113 1, S. 199, 55-56: *εἰ δέ ἐπιχειρήσειεν* [...] *παραβῆναι τι* [ὧν συ]νωμολόγησαν· P. Lond. V 1717, 35-38: *εἰ δέ* [...] *παραβῆναι τὰ ἐγγεγρα[μμένα καὶ ὑπεναντ]ίον ταύτης τῆς διαλύσ[εως ἐλθεῖν*) ή για λόγους ακρίβειας στον όρο του τελικού διακανονισμού, ο οποίος είναι ο πιο σημαντικός (P. Münch. I 1, 47-48: *εἰ δέ βουληθείμεν* [...] *ἐνάγειν σοι ἢ ἐπεξίεναι σοι*). Επιπλέον, στην υπόθεση επαναλαμβάνονται (*repetitio*) κάποια από τα *loci argumentorum* των όρων και των προϋποθέσεων, τα οποία απέκλεισε ο συμβολαιογράφος (P. Münch. I 14, 67-69, 74-75: *μήτε μὴν δύνασθαι αὐτὸν δίαιταν κινεῖν* [...] *μήτε τὴν οἰανδήποτε ζήτησιν ἐπιζῦσαι* [...] *ἐν οἰωδήποτε καιρῷ ἢ χρόνῳ – καὶ εἰ ἐπιχειρήσειεν ἔτι ἐπεξίεναι αὐτοῖς* [...] *οἰωδήποτε καιρῷ ἢ χρόνῳ*)¹⁴⁸ ή/και συμπληρώνονται αυτά που δεν έχουν αναφερθεί (SB VI 9456, 17-19, 20-21: *ὁμολογῶ* [μη ἐγκαλεῖν πρὸς σέ καὶ μηδ]ένα λόγον ἔχειν με [μηδ' ἄλλον ὑπὲρ ἐμοῦ περὶ τούτου] μη

¹⁴⁵ Βλ. MacDonald 2017, 777.

¹⁴⁶ Βλ. P. Herm. 31, 22-24· P. Lond. I 113 1 (S. 199), 55-62· P. Lond. V 1717, 35-41· P. Mich. XIII 659, 261-268· P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 82-88· P. Münch. I 1, 47-50, P. Münch. I 7, 66-71· P. Münch. I 14, 74-78· P. Par. 20, 28-29, 34-36· P. Princ. II 82, 70-72· SB VI 9456, 20-22· SB VIII 9763, 37-46· SB XXIV 15957, 14-16· P. Stras. IV 194, 1-4.

¹⁴⁷ P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 82-83, η βούληση συνδυάζεται με την τολμη (*εἰ δέ...τολμήσαιμι...καὶ βουληθείην*).

¹⁴⁸ Εδώ επαναλαμβάνεται ο *locus a tempore* του τελικού διακανονισμού (*ἐν οἰωδήποτε καιρῷ ἢ χρόνῳ*) ως *οἰωδήποτε καιρῷ ἢ χρόνῳ*.

περί ἄλλου οἴουδῆποτε [πράγματος [...]] – εἰ δὲ τοῦ λοιποῦ [ἐπέλθω κατὰ σοῦ τρόπον οἶον]δῆποτε).¹⁴⁹

Ἡ απόδοση της υποθετικής πρότασης αποτελεί το κύριο μέρος της καταπλήξεως γιατί περιλαμβάνει το ίδιο το πρόστιμο. Ἡ επιβολή προστίμου στην περίπτωση αυτή είναι αμιγῶς ἀπὸ νομική ἀποψη το ἀντίμετρο στην παράβαση μιας ὁμολογίας, δηλαδή στην ἀνυπακοή εκπλήρωσης των *obligationes* που αυτή επιτάσσει. Ωστόσο, μπορούμε να ισχυριστούμε ὅτι το πρόστιμον ἀφορᾷ στην δημιουργία ἐκ νέου της φιλονικίας ὡς κάτι παράνομο (*maleficium*). Ἐπειδὴ ἡ φιλονικία δὲν εἶναι παράνομη ὡς *factum*, δὲν θα μπορούσε να ἐπιβληθεῖ ποτέ πρόστιμο σε κάποιον ἐξαιτίας αυτής. Πρέπει να χρησιμοποιηθεῖ ἓνα νομικὸ μέσο για να την καταστήσει *maleficium*, καὶ αὐτὸ εἶναι το νομικὸ ἔγγραφο της *διαλύσεως*, το ὁποῖο ἐμπεριέχει την ὁμολογίαν. Αὐτὴ ὡς νομικὸ μέσο συνδυάζεται με την ρητορική για να πετύχει αὐτὸν τὸν σκοπὸ, ἐφόσον ἡ ὁμολογία ἐνέχει μία συλλογιστικὴ πορεία που ἀποδεικνύει την καθ' ὁλοκληρίαν λήξη της φιλονικίας, ἀλλὰ καὶ ἀπαγορεύει την ἀνάξυσή της με την ὑπόνοια ὅτι κάτι τέτοιο θα ἦταν ἀδικο καὶ ἐπομένως παράνομο. Με λίγα λόγια ἡ ρητορική με την *argumentatio* δηλώνει ἑμμεσα τὸ ἀδικο, τὸ ὁποῖο ἡ ὁμολογία μπορεῖ να τὸ καταστήσει παράνομο. Συνεπῶς, τὸ πρόστιμον ὡς ἀντίμετρο στην παράβαση μιας ὁμολογίας ἔχει κύριο στόχο να ἀποτρέψει τοὺς ἀντιδίκους ἀπὸ τὸ *maleficium* της ἀνάξουσας της φιλονικίας.

Τὴν ἴδια σκοπιμότητα παρατηροῦμε καὶ στην ρητορική των νόμων. Αὐτοὶ περιέχουν διδαχτικὰ «πρελούδια», με τὰ ὁποῖα οἱ νομοθέτες προσπαθοῦν να πείσουν τοὺς ἀνθρώπους να ἀπέχουν ἀπὸ παράνομες πράξεις. Ὅσοι δὲν ἐπηρεαστοῦν ἀπὸ τὴν πειθῶ των «πρελιδίων» καὶ προβοῦν σε *maleficia* υφίστανται πρόστιμο.¹⁵⁰ Ἡ παράβαση δηλαδή εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἐκτροχιασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἐνυπάρχουσα στον νόμο κοινὴ λογική που στρατεύεται καὶ ἀναδεικνύεται τεχνηέντως με τὴν βοήθεια της ρητορικής για να καθορίσει τὸ καλὸ καὶ τὸ δίκαιο (*ius est ars boni et aequi*). Ἐπομένως, τὸ πρόστιμον ὡς *κατάπληξις* εἶναι ἓνα ἐπιπλέον ρητορικὸ μέσο πειθοῦς, τὸ ὁποῖο ἀναγκάζει τὰ άτομα που δὲν ἔχουν πειστεῖ ἀπὸ τὴν πρωτύτερη ρητορική της *διαλύσεως* να συμμορφωθοῦν σε ὅ,τι αὐτὴ επιτάσσει. Αὐτὸ δηλώνεται ἑμμεσα στις *διαλύσεις* P. Münch. I 7 (στ. 72: *μετὰ τοῦ καὶ οὕτως ἐρ' ῥῶσθαι ταύτας τὰς διαλύσεις διὰ παντός*) καὶ P. Münch. I 14 (στ. 91-92: *μετὰ καὶ τοῦ ἐπ' ἀνάγκης τοὺς ἄφ'*

¹⁴⁹ Ἐδῶ συμπληρώνονται ο *locus a tempore* (τοῦ λοιποῦ) καὶ *a modo* (τρόπον οἶον]δῆποτε), οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχαν ἀναφερθεῖ στοὺς ὅρους καὶ προϋποθέσεις.

¹⁵⁰ Βλ. Stalley 1995, 478.

ἐκατέρου μέρους ἐμμεῖναι τῇ παρούσῃ ὁμολογία τῶν διαλύσεων).¹⁵¹ Ωστόσο, το πρόστιμον λειτουργεῖ ως ἓνα εἶδος πειθοῦς που ἐνέχει βίαν.¹⁵²

Προς ἐπίρρωσιν αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ ἡ κατάπληξις συμπεριλαμβάνει σε περίπτωση παράβασης των συμφωνηθέντων καὶ τὴν ἐπιουρκίαν (*periurium*), ἐφόσον ἡ ὁμολογία στὴν συλλογιστικὴ πορεία τῶν ὁρῶν καὶ τῶν προϋποθέσεων επικυρώνεται ἀπὸ τὸν ὄρκον.¹⁵³ Ἡ ἐπιουρκία λόγω τῆς ἀναφορᾶς στα θεία ἀποτελεῖ *humanum dedecus* καὶ ἐπιφέρει τὴν *infamia*, ἐνῶ συνιστᾷ ταυτόχρονα *crimen maiestatis*, γιατί ὁ ὄρκος επικαλεῖται καὶ τὸ *genius* τοῦ αὐτοκράτορα (*iusiurandum per genium principis*).¹⁵⁴ Ἐπίσης, ὁρισμένες ἐνώμοται διαλύσεις περιέχουν στὴν *stipulatio poenae* καὶ τὰ ἐπιτίμια που προβλέπονται ἀπὸ τὸν νόμο σε περίπτωση παράβασής τους (P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 84-87: ὁμολογῶ παρασχεῖν ὑμῖν λόγῳ προστίμου [...] πρὸς τῷ ὑποκεισθῆναι με [...] τοῖς ὁρισμένοις κατὰ νόμους ἐπιτιμίῳις κατὰ τῶν παραβαίνειν ἐπιχειρούντων τὰς ἐνωμότους ἐαυτῶν συνθήκας).¹⁵⁵

Τέλος, σε ἀρκετοὺς παπύρους καθίσταται σαφές ὅτι ἡ ἰσχὺς τῆς διαλύσεως συνεχίζει καὶ μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ προστίμου (P. Lond. V 1717, 41-43: καὶ μὴ]δὲν ἧτ[ο]ν ἀρραγῇ καὶ ἀσά[λευτον μένειν ταύτ]ην τὴν διάλυσιν διὰ παν[τός]).¹⁵⁶ Ἐιδικὴ περίπτωση ἀποτελεῖ ὁ P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, στὸν ὁποῖο γίνεται χρῆση διαμετρικᾶ ἀντίθετης ἐκφράσεως (*polar expression*) (στ. 89-91: οὐδὲν δὲ <ἧττον> καὶ πρὸ τοῦ προστίμου καὶ μετὰ τὴν τοῦ προστίμου καταβολὴν [...] ἀρραγῇ καὶ ἀσάλευτον εἶναι ταύτην τὴν διαλυτικὴν ὁμολογίαν [...])).

¹⁵¹ Βλ. καὶ P. Münch. I 1, 51-52.

¹⁵² Πβ. Stalley 1995, 478.

¹⁵³ Βλ. CPR VI 6, 19· P. Herm. 31, 23-24· P. Lond. I 113 1 (S. 199), 57· P. Mich. XIII 659, 267-268· P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 86-87· P. Münch. I 1, 48-49· SB VIII 9763, 50-52.

¹⁵⁴ Βλ. Berger 1953, s.v. *Periurium*.

¹⁵⁵ Βλ. καὶ P. Lond. I 113 1 (S. 199), 58-59. ΓΙΑ ΤΑ ΕΠΙΤΙΜΙΑ βλ. Gagos & van Minnen 1997, 113, σημ. 87.

¹⁵⁶ Βλ. καὶ P. Herm. 31, 24-25· P. Lond. I 113 1 (S. 199), 63-66· P. Mich. XIII 659, 269-270· P. Par. 20, 36· P. Princ. II 82, 73-74, SB VIII 9763, 46-47· P. Stras. IV 194, 4-7.

7. ΥΠΟΘΗΚΗ ΚΑΙ PIGNUS

Η *υπόθήκη* (*hypotheca*) ήταν ένας ρωμαϊκός θεσμός, (πιθανόν εξέλιξη του *pignus*=*ένεχυρον*), ο οποίος παρείχε την ασφάλεια στον πιστωτή για την εξόφληση του χρέους από τον οφειλέτη. Πριν από τον Ιουστινιανό, η *possessio* της υποθηκευμένης ιδιοκτησίας (συνήθως έγγειας) δεν περιερχόταν στον πιστωτή, όπως αυτό γινόταν με την *res pignorat*, αλλά παρέμενε στον οφειλέτη με την προϋπόθεση ότι δεν θα υφίστατο αυτή *alienatio*. Αν το χρέος δεν εξοφλούταν, τότε ο πιστωτής μπορούσε μέσω της *actio Serviana* να έχει την *possessio* των υποθηκευμένων υπαρχόντων.¹⁵⁷

Στις *διαλύσεις* παρατηρείται η *hypotheca omnium bonorum*,¹⁵⁸ η οποία μπορεί να περιλαμβάνει και τις *res futurae* (P. Mich. XIII 659, 276-280: *υπέθεντο δὲ ἀλλήλοις [...] πάντα τὰ ὄντα καὶ ἐσόμενα αὐτοῖς πράγματα*).¹⁵⁹ Αυτό το είδος *υπόθηκης* γινόταν και για την ασφάλεια όλων όσων συμφωνήθηκαν στους όρους και προϋποθέσεις, αλλά και για την πληρωμή του προστίμου σε περίπτωση παράβασης (P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 92-94: *υποθέμενος ὑμῖν εἰς ἅπαντα τὰ προγεγραμμένα καὶ εἰς τὴν τοῦ προστίμου ἀπαίτησιν, εἰ οὕτω τύχοι*). Συνεπώς, εξ' επόψεως ρητορικής η *hypotheca omnium bonorum* λειτουργεί ως *certitudo* (*ασφάλεια-securitas*), εφόσον υποθηκεύεται και ενεχυριάζεται όλη η περιουσία ενός ανθρώπου (*υπόστασις*) προς εγγύηση και διασφάλιση των συμφωνηθέντων και της πληρωμής προστίμου.¹⁶⁰ Η ρητορική λειτουργία της *υπόθηκης* μαρτυρείται και ρητώς στον P. Lond. I 113 1 (S. 199) (στ. 68: *[κ]αὶ υπέθεντο ἀλλήλοις πρὸς ἀσφάλειαν*).¹⁶¹

Στις *διαλύσεις* του 5^{ου} και 6^{ου} αι. μ.Χ. η περιουσία υποθηκεύεται και ως *υπόθήκη* και ως *ένεχυρον* (*δικαίῳ ὑποθήκης καὶ λόγῳ ἐνεχύρου*). Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί νομικώς, αφενός από την ταύτιση της νομικής σημασίας των δύο όρων της *υπόθηκης* και του *ένεχυρου*, την περίοδο του Ιουστινιανού και ίσως νωρίτερα,¹⁶² αφετέρου γιατί

¹⁵⁷ Βλ. Berger 1953, s.v. *Pignus, Hypotheca*). Περισσότερα για τον θεσμό του *pignus* και της *hypotheca* βλ. Mousourakis 2012, 178-182.

¹⁵⁸ Βλ. Berger 1953, s.v. *Hypotheca omnium bonorum*.

¹⁵⁹ Βλ. και P. Cair. Masp. II 67167, 56-58' P. Lond. I 113 1 (S. 199), 68-71' P. Lond. V 1717, 45-49' P. Mich. XIII 659, 276-281' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 92-95' P. Münch. I 1, 96-98' SB XXIV 15958, 9-14' P. Stras. IV 194, 9-11.

¹⁶⁰ Βλ. Lanham 1991, s.v. *Asphalia*.

¹⁶¹ Πβ. και P. Münch. I 14, 96-98: *υποθέμενοι [...] ἐπὶ βεβαιώσει τῇ παρούσῃ ὁμολογία καὶ τῇ τοῦ προστίμου καταβολῇ εἰ οὕτω τύχοι*.

¹⁶² Περισσότερες πληροφορίες για την *υπόθήκη* στον αρχαίο κόσμο βλ. Yiftach-Firanko 2013, s.v. *Hypotheke*.

η *hypotheca omnium bonorum* ταυτιζόταν με το *pignus generale*. Συνεπώς, η φόρμουλα *δικαίω ὑποθήκης καὶ λόγῳ ἐνεχύρου* συνιστά *figura per adiectionem* λόγω της χρήσης δυο αλληλοσυμπληρούμενων όρων.

Επιπλέον, σε ορισμένες *διαλύσεις*, η *hypotheca omnium bonorum* συνοδεύεται από τις εκφράσεις *ἐν παντὶ εἶδει καὶ γένει* και *γενικῶς καὶ ἰδικῶς*, όπως αυτό φαίνεται από τους P. Lond. I 113 1 (S. 199) (στ. 68-71: *[κ]αὶ ὑπέθεντο ἀλλήλοις [...] ἅπαντα ἑαυτῶν τὰ ὑπάρχ[οντα] καὶ ὑπάρζοντα ἐν παντὶ εἶδει καὶ γένει ἰδικ[ῶς][καὶ] γενικῶς*) και P. Cair. Masp. II 67167 (στ. 56-58: *κ(αὶ) τῆς ἐμῆς ὑποστάσεως γενικῶς καὶ ἰδικῶς [...] ἐν παντὶ εἶδει καὶ γένει*). Εδώ πρόκειται για μία ειδική περίπτωση. Οι λέξεις κατά ζεύγη *εἶδος* και *γένος*, καθώς και τα επιρρήματα *γενικῶς* και *ἰδικῶς* έχουν νομική σημασία και αποτελούν στο Ρωμαϊκό Δίκαιο όρους αντίθετους.¹⁶³ Επίσης, το πρώτο ζεύγος λέξεων *εἶδος* και *γένος* (*species-genus*) αποτελούν τα νομικά είδη του γένους της *res* (=πράγμα). Συνεπώς, γίνεται μία νομική *dinumeratio* του νομικού όρου *res*, η οποία πραγματώνεται ταυτόχρονα σε μία από νομική άποψη διαμετρικά αντίθετη έκφραση λόγω της αντίθεσης του *εἶδους* και του *γένους* στο Ρωμαϊκό Δίκαιο. Όσον αφορά στο δεύτερο ζεύγος λέξεων *γενικῶς* και *ἰδικῶς* (*generaliter-specialiter*), αυτό αποτελεί επίσης εξαιτίας της νομικής αντίθεσης των όρων διαμετρικά αντίθετη έκφραση, αλλά συνθέτει σε συνδυασμό με την προηγούμενη διαμετρικά αντίθετη έκφραση *ἐν παντὶ εἶδει καὶ γένει* μία *figura per adiectionem*, γιατί το νόημα τους αλληλοσυμπληρώνεται.

Τέλος, παρατηρείται η φόρμουλα *κινητά τε καὶ ἀκίνητα καὶ αὐτοκίνητα* ως ένας άλλος τρόπος διαίρεσης της *res* ως νομικού όρου.¹⁶⁴ Εδώ έχουμε πάλι μία από νομική άποψη διαμετρικά αντίθετη έκφραση στους όρους *κινητά τε καὶ ἀκίνητα* (*res mobiles-res immobiles*).¹⁶⁵ Ο νομικός όρος *αὐτοκίνητα* (*res se moventes*) αποτελεί προσθήκη από τον 5^ο αι. μ. Χ. και εξής.¹⁶⁶ Παρόλο που παρεμβάλλεται ο όρος *ἀκίνητα* μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έχουμε *figura per adiectionem*, εφόσον στο Ρωμαϊκό Δίκαιο οι *res mobiles* (ή αλλιώς *res moventes*) και *se moventes* αλληλοσυμπληρώνονται ως προς το νόημα.¹⁶⁷

¹⁶³ Βλ. Berger 1953, s.v. *Genus, Specialis*.

¹⁶⁴ Βλ. P. Lond. V 1717, 48' P. Mich. XIII 659, 280' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 93-94.

¹⁶⁵ Βλ. Berger 1953, s.v. *Res immobiles*.

¹⁶⁶ Βλ. Gagos & van Minnen 1997, 115, σημ. 95.

¹⁶⁷ Βλ. Berger 1953, s.v. *Res mobiles*.

8. Η ΚΥΡΙΑ ΚΑΙ Η ΒΕΒΑΙΑ ΡΗΤΡΑ

Η κυρία ρήτρα χρησιμοποιείται ενίοτε μαζί με την βεβαίαν για να προσδώσει στο έγγραφο νομική ισχύ (BGU I 317, 12-13: *ταύτην σοι [πεποίημαι τὴν ὁμολογ]ίαν τῆς διαλύσεως κυρίαν οὔσαν*) και να αποτελέσει νομικῶς ἔγκυρο αποδεικτικό στοιχείο, ὅποτε και ὅπου αυτό χρειαστεί (P. Cair. Masp. II 67167: *κυρίαν οὔσα[v] καὶ βεβαίαν πανταχο(ῶ) προφερομένην*). Εξ ἐπὶ ὅψεως δηλαδή ρητορικής, η κυρία και βεβαία ρήτρα αποτελούν τα νομικά στοιχεία που μετουσιώνουν το απλό κείμενο σε μία ἔγκυρη *probatio inartificialis*.¹⁶⁸

Οι δύο αυτοί ὅροι *κύριος* (*ratus*) και *βέβαιος* (*firmus*) ἀλληλοσυμπληρώνονται ὡς προς την νομική τους σημασία και δημιουργοῦν *figura per adiectionem*. Αυτές οι ρήτρες παρατηροῦνται εἴτε στην *inscriptio* των *διαλύσεων*,¹⁶⁹ ἢ συνοδεύουν το *πρόστιμον* (P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 89-92: *οὐδὲν δὲ <ἦττον> καὶ πρὸ τοῦ προστίμου καὶ μετὰ τὴν τοῦ προστίμου καταβολήν [...] ἀρραγῇ καὶ ἀσάλευτον εἶναι ταύτη τὴν διαλυτικὴν ὁμολογίαν διὰ παντὸς ἥνπερ ὑμῖν ἐθέμην πρὸς ἀσφάλειαν κυρίαν οὔσαν καὶ βεβαίαν*),¹⁷⁰ ἐνῶ κάποιες φορές αποτελοῦν ξεχωριστές προτάσεις στο τέλος του νομικοῦ ἐγγράφου πρὶν ἀπὸ την καταληκτικὴ *stipulatio* που ἀφορὰ την *διάλυσιν* ὡς ὅλον.¹⁷¹

¹⁶⁸ Περισσότερα για την *κυρίαν* ρήτρα και την σημασία της βλ. Hässler 1960.

¹⁶⁹ Βλ. P. Lond. III 1008 (S. 265), 4.

¹⁷⁰ Βλ. P. Herm. 31, 25' P. Lond. V 1717, 43-44' P. Mich. XIII 659, 71-72' P. Münch. I 1, 51' SB VIII 9763, 47-49.

¹⁷¹ Βλ. BGU I 317, 12-13' CPR VI 6, 20' P. Cair. Masp. II 67167, 60-61' SB VI 9456, 22' SB XXIV 15957, 17' SB XXIV 15958, 15.

9. STIPULATIO – PERORATIO ΔΙΑΛΥΣΕΩΣ

Η *stipulatio* είναι ένας *contractus verbis*, ο οποίος περιλαμβάνει την *interrogatio* του πιστωτή και την *responsio* του οφειλέτη.¹⁷² Στην περίπτωση της *διαλύσεως* ως *transactio*, η *stipulatio* έχει ως στόχο όχι μόνο να προσδώσει και αυτή με την σειρά της, όπως η *κυρία* και *βεβαία* ρήτρα, την νομική ισχύ στο έγγραφο, αλλά και να δώσει το δικαίωμα της *actio* σε περίπτωση παράβασης.¹⁷³ Συντίθεται συνήθως στην φόρμουλα *ἐπερωτηθείς ὁμολόγησα*¹⁷⁴ με διάφορες παραλλαγές και συμπληρώσεις, από τις οποίες γίνεται σαφής η χρήση της ως *peroratio*. Η *peroratio* ως μέρος των ρητορικών λόγων έχει ως στόχο είτε να υπενθυμίσει όσα προηγήθησαν (*peroratio in rebus*) ή/και να επικαλεστεί το συναίσθημα των ακροατών (*peroratio in adfectibus*).¹⁷⁵

Στην *stipulatio* των *διαλύσεων* χρησιμοποιούνται ενίοτε πολλά νομικά απαρέμφατα, όπως *ἔχειν* (*habere*), *δώσειν* (*dare*), *ποιεῖν* (*facere*), *φυλάττειν*, *ἐμμένειν*, *πληροῦν* και *στέργειν*,¹⁷⁶ τα οποία έχουν άμεση σχέση με τις *obligationes* και παραπέμπουν το κάθε ένα από αυτά σε ένα συγκεκριμένο είδος *obligatio*.¹⁷⁷ Αυτά τα απαρέμφατα προσδιορίζονται από το τροπικό επίρρημα *οὕτως*, το οποίο αναφέρεται στα ανωτέρω συμφωνηθέντα του εγγράφου, προκειμένου να γίνει σαφές – έστω και εμμέσως – το περιεχόμενο των *obligationes* (P. Mich. XIII 659, 275-276: *ἐπερωτηθέντες ταῦθ' οὕτως ἔχειν δώσειν ποιεῖν φυλάττειν ἐμμένειν ὁμολόγησαν*). Πρόκειται δηλαδή για την *ἀνακεφαλαίωσιν* (*recapitulatio*)¹⁷⁸ της *peroratio*, μέσω της οποίας η *διάλυσις* ανακεφαλαιώνει τις *obligationes ex contractu*, αλλά και την εκπλήρωση των υποχρεώσεων (π.χ. *ἔχειν*).¹⁷⁹ Επίσης, επιτυγχάνεται η *amplificatio*, ένα σημαντικό στοιχείο της *peroratio*,¹⁸⁰ μέσω της *accumulatio*¹⁸¹ των νομικών

¹⁷² Βλ. Berger 1953, s.v. *Stipulatio*.

¹⁷³ Βλ. ό. π. s.v. *Transactio*.

¹⁷⁴ Βλ. BGU I 317, 13' P. Cair. Masp. II 67167, 62' CPR VI 6, 21' P. Herm. 31, 26' P. Lond. I 113 1 (S. 199), 72-73' P. Lond. V 1717, 50-51' P. Münch. I 1, 52-53' P. Münch. I 7, 82-85' P. Münch. I 14, 98-99' P. Oxy. XVI 1880, 18' P. Par. 20, 36-37' SB VI 9456, 23' SB VIII 9763, 52' SB XIV 11896, 11-12' SB XXII 15801, 16' SB XXIV 15957, 18' SB XXIV 15958, 16-17' P. Stras. IV 194, 11-12.

¹⁷⁵ Βλ. Lausberg 1998, §432.

¹⁷⁶ Βλ. P. Mich. XIII 659, 274-276' P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 96-98' P. Princ. II 82, 74-76.

¹⁷⁷ Βλ. Berger 1953, s.v. *Stipulatio*. Πβ. και Birks 2014, 14 και Mousourakis 2012, 189.

¹⁷⁸ Βλ. Lausberg 1998, §434.

¹⁷⁹ Το *ἔχειν* (*habere*) αναφέρεται στην κατοχή του αντικειμένου της *obligatio* ως ένδειξη για το *obligationem solvere* (Berger 1991, s.v. *Habere*).

¹⁸⁰ Βλ. Lausberg 1998, §433.

¹⁸¹ Βλ. Lanham 1991, s.v. *Accumulatio*.

απαρεμφάτων, τα οποία όμως συντάσσονται σε ασύνδετο σχήμα χάριν βραχύτητας (*brevitas*), αρετής (*virtus*) σημαντικής για την *peroratio*. Μέχρι εδώ έχω αναλύσει την *peroratio in rebus*.

Μπορεί να μην υπάρχει κάποια ρητή ένδειξη επίκλησης στο συναίσθημα, ωστόσο μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η *stipulatio*, ως *contractus verbis* που επιφέρει κυρώσεις σε περίπτωση παράβασης των εντός αυτής συμφωνηθέντων, εμφυσούσε την ελπίδα (*spes*) για την οριστική λήξη της φιλονικίας σε αυτούς που πράγματι την επεδίωκαν, αλλά και τον φόβο (*metus*) σε αυτούς που θα προσπαθούσαν να φιλονικήσουν εκ νέου. Η *spes* και ο *metus* είναι τα βασικά συναισθήματα που προκαλούνται στις *perorationes* των ρητορικών λόγων του *genus deliberativum*,¹⁸² στο οποίο μάλιστα προσιδιάζει το νομικό έγγραφο της *διαλύσεως*. Τέλος, ένα άλλο στοιχείο που ενισχύει την επίκληση στο συναίσθημα είναι το ομοιοτέλετο των *απαρεμφάτων* (-ειν) σε συνδυασμό ενίοτε με το *crescendo* των συλλαβών (P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 96-98: ἔχειν, δώσειν, ποιεῖν, φυλάττειν, ἐμμένειν, πληρώσειν, εἰς πέρας ἄγειν), εφόσον η *ornata oratio* συνεπικουρεί στην συναισθηματική διέγερση.¹⁸³

Σύμφωνα με όλα αυτά, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι και η απλή μορφή της *stipulatio* (*ἐπερωτηθεῖς ὁμολόγησα*) λειτουργεί ως *peroratio*, ακόμη και αν τα στοιχεία που αναλύσαμε ανωτέρω δεν πραγματώνονται ρητώς. Αυτά αποσιωπώνται χάριν βραχύτητας, εφόσον περιλαμβάνονται στην προφορική πραγμάτωση της *interrogatio*. Αυτό μαρτυρείται από τις εκφράσεις καὶ ἐπὶ τούτοις ἅπασιν ἐπερωτηθέντες (P. Par. 20, 36-37), καὶ ἐπὶ τούτοις ἐπερωτήσαντες (P. Lond. I 113 1, S. 199, 72), καὶ πρὸς πάντα τὰ προγεγραμμένα καὶ πρὸς ἕκαστον αὐτῶν μέρος τε καὶ κεφάλαιον ἐπερωτηθέντες (P. Münch. I 1 7, 82-84), καὶ εἰς τὰ προγεγραμμένα πάντα ἐπερωτηθέντες (P. Münch. I 14, 98-99), καὶ εἰς τὰ προγεγραμμένα πάντα ἐπερωτηθεῖς (P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 96-97).

¹⁸² Βλ. Lausberg 1998, §437.

¹⁸³ Βλ. ό. π. §435.

10. SUBSCRIPTIONES KAI TESTIS

Την περίοδο του Ιουστινιανού, οι *υπογραφαί* του *χειρογράφου* (*subscriptiones chirographi*) είναι το πιο βασικό στοιχείο που προσδίδει νομική εγκυρότητα στο έγγραφο βάσει νόμου,¹⁸⁴ και επομένως το καθιστά από ρητορική άποψη *probatio inartificialis*. Οι *υπογραφαί* περιλαμβάνουν τα ονόματα των αντιδίκων με μία σύντομη περιγραφή του περιεχομένου του νομικού εγγράφου και την σύνοψη των *obligationes ex contractu* (P. Münch. I 7, 86-89: *Ἰωάννης στρ(ατιώτης) ἀριθ(μοῦ) Σύννης † Αὐρήλιος Ἰωάννης Ἰακυβίου στρ(ατιώτης) ἀριθμ(οῦ) Σύννης ὁ προγεγραμμένος ἐθέμην ταύτην τὴν διάλυσιν καὶ πείθομαι πᾶσι τοῖς ἐγγεγραμμένοις ἐπὶ τῷ προκειμένῳ προστίμῳ ὁμόσας καὶ τὸν θεῖον ὄρκον ὡς πρόκ(ειται) καὶ ἀπέλυσα*).¹⁸⁵ Συνεπώς, οι *υπογραφαί* μπορούν να θεωρηθούν ρητορικώς ως η συνέχεια της *peroratio* (συγκεκριμένα *in rebus*), λόγω της σύνοψης των *obligationes* εν είδει *ἀνακεφαλαιώσεως* (*recapitulatio*). Αν ανελάμβανε συμβολαιογράφος την συγγραφή του *χειρογράφου*, τότε ήταν και η δική του *υπογραφή* απαραίτητη για την εγκυρότητα του νομικού εγγράφου, εφόσον σύμφωνα με τον νόμο έπρεπε να δηλωθεί ότι το κείμενο *ἐτελειώθη* από τον ίδιο (*ab ipso completa*).¹⁸⁶

Αυτό που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στις *υπογραφάς* των αντιδίκων είναι το γεγονός ότι λόγω του περιεχομένου τους συνθέτουν σχήμα κύκλου (*ring composition*) με την *inscriptio*. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αντλούμε από τον P. Münch. I 1 στους στίχους 4-9 και 55-58: *Αὐρήλιοι Βίκτωρ καὶ Παεῖων καὶ Τσί[α] γαμετὴ Ἀτρήτος τοῦ καὶ συναινοῦντος αὐτῇ οἱ τρεῖς ὁμογνήσιοι ἀδελφοὶ ἐκ πατρὸς Δίου τοῦ καὶ Πασαραεὶ ἐκ μητρὸς Τλοῦ τῆς καὶ πειθομ[ένης καὶ συνευδοκούσ]ης καὶ διαβεβαιωσαμένης πάντα τὰ ὁμολογηθέντα ταύτῃ τῇ διαλύσει ὀρμώμενοι ἀπὸ Σύννης οἱ καὶ ἐξῆς ὑπογραφέα παρέχοντες τὸν ὑπὲρ αὐτῶν ὑπογράφοντα καὶ μάρτυρας τοὺς ἐξῆς μαρτυροῦντας τῇδε τῇ διαλυτικῇ ὁμολογίᾳ (Inscriptio) – Αὐρήλι<οι> Βίκτωρ καὶ*

¹⁸⁴ Βλ. Berger 1953, s.v. *Subscriptio*. *Cod. Just.* 4. 21. 17: *Contractus venditionum [...] vel alterius cuiuscumque causae, illos tamen, quos in scriptis fieri placuit, transactionum etiam, quas instrumento recipi convenit, non aliter vires habere sancimus, nisi instrumenta in mundum recepta subscriptionibusque partium confirmata*. Βλ. και Birks 2014, 44.

¹⁸⁵ Βλ. και BGU I 317, 14-16^{*} CPR VI 6, 23-26^{*} P. Herm. 31, 26-33^{*} P. Lond. I 113 1 (S. 199), 74-123^{*} P. Lond. V 1717, 51-57^{*} P. Mich. XIII 659, 281-318^{*} P. Mich. Aphrod. 1 = P. Vatic. Aphrod. 10, 98-113^{*} P. Münch. I 1, 55-64^{*} P. Münch. I 7, 85-96^{*} P. Münch. I 14, 99-111^{*} P. Oxy. XVI 1880, 18-20^{*} P. Par. 20, 38-43^{*} P. Princ. II 82, 76-95^{*} SB VI 9456, 23-24^{*} SB VIII 9763, 54-60^{*} SB XIV 11896, 12-16^{*} SB XXII 15801, 16-19^{*} SB XXIV 15957, 18-21^{*} SB XXIV 15958, 17-25^{*} P. Stras. IV 194, 12-22.

¹⁸⁶ *Cod. Just.* 4. 21. 17: *si per tabellionem conscribantur, etiam ab ipso completa*. Στους παπύρους η *υπογραφή* του *tabellio* πραγματώνεται με την φόρμουλα *δι' ἐμοῦ τάδε ἐτελειώθη*.

Παείω[ν] καὶ Τσία ἐκ πατρὸς Δίου Πασαροεὶ ἐκ μητρὸς Τλου τῆς πειθομένης καὶ συνευδοκού<σ>ης οἱ προκ(είμενοι) ἐθέμεθα ταύτην τὴν διάλυσιν καὶ στοιχεῖ ἡμῖν ὡς πρόκ(εῖται) (Subscriptio). Επίσης, σε περίπτωση που αναγράφεται ξανά η ημερομηνία σύνθεσης της διαλύσεως από τον ίδιο τον συμβολαιογράφο, τότε το σχήμα κύκλου ενέχει και χiasμό A(ημερομηνία) B(inscriptio) C(κυρίως κείμενο νομικού εγγράφου) B(ύπογραφαί=inscriptio) A(ημερομηνία).¹⁸⁷

Τέλος, το μέρος των *subscriptions* περιλαμβάνει και τις υπογραφές των μαρτύρων (*testis*), των οποίων το περιεχόμενο περιορίζεται στην παρουσία και κυρίως στην ακρόαση κατά την διάρκεια της διαδικασίας της *διαλυτικής όμολογίας* (P. Münch. I 7, 91-92: Ἰωσήφης Ἰσακίου σὺν ἰθ(εῶ)/ νοτ(άριος) ἀπὸ Ἀντι(νόου) μαρτυρῶ ταύτη τῇ διαλύσει ἀκούσας παρὰ τῶν θεμένων ἦ SB VIII 9763, 59: ἦ Αὐρή(λιος) Βησαρίων Κυρίλλου ἀπὸ Ἀντινόου καταμένων ἐν Ἑρμοῦ πόλει παρήμην καὶ μαρτυρῶ τῇ διαλύσει).¹⁸⁸ Γενικώς, τα λεγόμενα των μαρτύρων αποτελούν στην ρητορική ένα εἶδος *probatio inartificialis*. Εδώ θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε *prima facie* ὅτι μία *probatio inartificialis* αποδεικνύει την εγκυρότητα μίας ἄλλης *probatio inartificialis*. Επιπλέον ὁμως, το γεγονός ὅτι ο «λόγος» της διαλύσεως ενέχει την παρουσία (*παρήμην*) και πολύ περισσότερο την ακοή (*ἀκούσας*) των μαρτύρων, τα οποία συνιστούν την προσωπική εμπειρία των ίδιων για ὅλα ὅσα ἐλέχθησαν, μας επιτρέπει να θεωρήσουμε το συγκεκριμένο μέρος των *υπογραφῶν* ὡς *testatio*. Η *testatio* εἶναι το ρητορικό σχῆμα κατὰ το οποίο ο ομιλητὴς χρησιμοποιεῖ την προσωπική του εμπειρία ὡς πειστήριο για να αποδείξει τα λεγόμενά του.¹⁸⁹ Ο «λόγος» της διαλύσεως χρησιμοποιεῖ την προσωπική εμπειρία των μαρτύρων (*παρήμην-ἀκούσας*) προς ἀπόδειξη ὅσων αὐτὸς περιλαμβάνει.

¹⁸⁷ Περισσότερα για το σχῆμα κύκλου βλ. Douglas 2007, 1-3.

¹⁸⁸ Βλ. υποσ. 185.

¹⁸⁹ Βλ. Lanham 1991, s.v. *Martyria*.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την ανωτέρω ανάλυση συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι *artes* της ρητορικής και νομικής συνδυάζονται με δεξιοτεχνία από τους συμβολαιογράφους, προκειμένου να αποδείξουν ότι η *διάλυσις* μεταξύ των αντιδίκων έχει πραγματοποιηθεί με επιτυχία και ότι η ανάξεση της φιλονικίας είναι πλέον αδύνατη. Πώς θα μπορούσαμε όμως να ορίσουμε την ρητορική του νομικού εγγράφου της *διαλύσεως*; Ποιό είναι το κύριο χαρακτηριστικό που την διέπει; Η απάντηση έγκειται στην σκοπιμότητα των βασικών ρητορικών σχημάτων που συνοδεύουν την *probatio* της λήξης της φιλονικίας. Η *anticipatio* των *loci argumentorum* επεκτείνεται μέσω της απόρριψης του *genus* έναντι των *species*, και της *figura per adiectionem*, η οποία συνδυάζεται με την *dinumeratio* και την *anticlimax*, για να συσσωρευτούν όσο το δυνατόν περισσότερα νομικά στοιχεία που θα μπορούσαν να εκκινήσουν εκ νέου την έριδα, και να απορριφθούν συλλήβδην. Εν συνεχεία, η απόρριψη όλων αυτών των νομικών στοιχείων που αναδείχθηκαν μέσω της μεθοδευμένης ρητορικής διασφαλίζεται με τα ρητορικά σχήματα της *obsecratio* στον *ὄρκον*, της *κατάπληξεως* στο *πρόστιμον* και την *ἐπιορκίαν*, της *certitudo* στην *ὕποθήκην* και της *testatio* στις *ὕπογραφάς*. Όλα αυτά δείχνουν ότι ο συμβολαιογράφος ασκεί μία, θα λέγαμε, «ρητορική της αποτροπής». Με αυτήν προσπαθεί να διατρέξει όλο το φάσμα των αιτιών που θα μπορούσαν να απειλήσουν την ειρήνευση των αντιδίκων, ακόμη και των πιο ασήμαντων ή μικρής επικινδυνότητας. Για την επίτευξη της «ρητορικής της αποτροπής» ο συμβολαιογράφος αμφιταλαντεύεται πολλές φορές μεταξύ της *brevitas* που προσφέρει η απόρριψη του *genus* έναντι των *species* και της *claritas* που προσδίδει η *figura per adiectionem* και η *dinumeratio*.

Αρα λοιπόν, μιλάμε για μία μεθοδευμένη χρήση της ρητορικής ως εργαλείου, με το οποίο οι συμβολαιογράφοι δομούν, μεταχειρίζονται και αναδεικνύουν τα νομικά στοιχεία, για να εκπληρώσουν με επιτυχία τους σκοπούς των νομικών εγγράφων τους. Από αυτό γίνεται σαφές ότι η ρητορική και η νομική συνεχίζουν να έχουν στενή σχέση μεταξύ τους και στην πρώιμη Βυζαντινή περίοδο. Η πρώτη ως *ars bene dicendi* κατά τον Κοϊντιλιανό¹⁹⁰ και της πειθούς κατά τον Αριστοτέλη¹⁹¹ είχε ως στόχο σε δικανικές

¹⁹⁰ Quint. Inst. 2. 17. 37.

¹⁹¹ Αριστ. *Ρητορική*, 1355a.

υποθέσεις να πείσει για το καλό και το δίκαιο, τα οποία ορίζονταν από την *ars* του Δικαίου (*ius est ars boni et aequi*).¹⁹² Αυτό φαίνεται και από τον *Γοργία* του Πλάτωνος, όπου η ρητορική παρουσιάζεται ως η τέχνη που έχει στόχο να πείσει τους ανθρώπους πάνω σε ζητήματα δικαίου και αδίκου.¹⁹³ Ωστόσο, η διαφορά πλέον – κυρίως στα νομικά κείμενα της ύστερης αρχαιότητας – είναι ότι η νομική *scientia* ενδύεται τον μανδύα της ρητορικής *scientia* και όχι τουναντίον. Η *ars rhetorica*, έχοντας δημιουργηθεί από *doctrina* και *ἐμπειρία*,¹⁹⁴ όπως και κάθε άλλη τέχνη, οδηγεί τον κάτοχό της με ασφάλεια στον επιδιωκόμενο στόχο.¹⁹⁵ Έτσι, ο συμβολαιογράφος μπορεί με την «ρητορική της αποτροπής» στις *διαλύσεις* να απορρίψει όλο το φάσμα των νομικών στοιχείων που θα μπορούσαν να αποτελέσουν αποχρώσεις αιτίες ανάξεσης της φιλονικίας και να διασφαλίσει την ειρήνευση των αντιδίκων. Αποδεικνύεται ότι, ακόμη και στο νομικό έγγραφο της *διαλύσεως*, η ρητορική ως *ars* είναι μια ασφαλής δίοδος μέσα από την άδηλη *τύχην*. Χωρίς την ρητορική οι *διαλύσεις* θα ήταν έρμαιο της *δικανικῆς λεπτολογίας*.

¹⁹² *Dig.* 1.1.1.

¹⁹³ Πλάτ. *Γοργ.* 452e, 454b.

¹⁹⁴ Ἀριστ. *Μεταφ.* 981a: ἡ...ἐμπειρία τέχνην ἐποίησεν.

¹⁹⁵ Cic. *De Fin.* 4.10 *ars tamen est dux certior quam natura*. Ἀριστ. *Ἠθ. Νικ.* 1140a 4: *τέχνη τύχην ἔσπερζε καὶ τύχη τέχνην*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Behr, C. A. (1981). *P. Aelius Aristides: The complete works, orations XVII-LIII, translated into English*, vol. 2, Leiden: E. J. Brill.
- Berger, A. (1953). *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Transactions of the American Philosophical Society, vol. 43.2, Philadelphia: American Philosophical Society.
- Birks, P. (2014). *The Roman Law of Obligations*, Oxford: Oxford University Press.
- Bullinger, E. W. (1898). *Figures of Speech Used in The Bible: Explained and Illustrated*, London: Eyre & Spottiswoode; New York: E. & J. B. Young & Co.
- Chitwood, Z. (2017). *Byzantine Legal Culture and the Roman Legal Tradition, 867-1056*, United Kingdom: Cambridge University Press.
- Cribiore, R. (2007). “Higher Education in Early Byzantine Egypt: Rhetoric, Latin, and the Law” στο Bagnall, R. S. (ed.), *Egypt in the Byzantine World, 300-700*, Cambridge: Cambridge University Press.
- De Brauw M. (2007). “The Parts of the Speech” στο Worthington. I (ed.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Douglas, M. (2007). *Thinking in Circles: An Essay on Ring Composition*, New Haven-London: Yale University Press.
- Gagos, T. & P. van Minnen. (1997). *Settling a Dispute: Toward a Legal Anthropology of Late Antique Egypt*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Hässler, M. (1960). *Die Bedeutung der Kyria-Klausel in den Papyrus Urkunden*, Berlin: Duncker & Humblot.
- Keenan, J. G. (1973). “The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt”, *ZPE* 11: 33-63.
- (1974). *ZPE* 13: 283-304.
- (1983). “An Afterthought on the Names Flavius and Aurelius”, *ZPE* 53: 245-250.

Keenan, J. G., Manning, J. G., Yiftach-Firanko, U. (2014). *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest: A Selection of Papyrological Sources in Translation, with Introductions and Commentary*, Cambridge: Cambridge University Press.

Lanham, R. A. (1991)². *A Handlist of Rhetorical Terms*, Berkeley- Los Angeles- London: University of California Press.

Lausberg, H (1998). *Handbook of Literary Rhetoric: A foundation for Literary Study* (transl.: Matthew, T.B. et al. - ed.: Orton, D. E. et al.), Leiden- Boston- Koln: Brill (=Lausberg, H. 1973. *Handbuch der Literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, Munchen²: Max Hueber Verlag).

MacDonald, M. J. (2017). *The Oxford Handbook of Rhetorical Studies*, USA: Oxford University Press.

Manders, E. (2012). *Coining Images of Power: Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193-284*, Impact of Empire, vol. 15, Leiden- Boston: Brill.

Mousourakis, G. (2012). *Fundamentals of Roman Private Law*, Berlin-Heidelberg: Springer.

Papathomas, A. (2000). “Zwischen Juristischen Formeln und Künstlerischer Shöpfung. Neutestamentliche Elemente in den Urkunden des spätantiken Dichters und Notars Flavius Dioskoros von Aphrodito”, *Hermes* 128: 481-499.

Rowe, G. O. (1993). “The Many Facets of Hybris in Demosthenes' *against Meidias*”, *TAJP* 114, 397-406.

Stalley, R.F. (1995). “Punishment in Plato's *Laws*”, *HPT* 16: 469-487.

Wagschal, D. (2015). *Law and Legality in the Greek East: The Byzantine Canonical Tradition, 381–883*, Oxford: Oxford University Press.

Yiftach-Firanko, U. (2013). “Hypothek”, στο Bagnall, R. S. et al. (eds.), *The Encyclopedia of Ancient History*, vol. 6, Malden, MA: Willey-Blackwell.

——— (2013). “Cheirographon”, στο Bagnall, R. S. et al. (eds.), *The Encyclopedia of Ancient History*, vol. 3, Malden, MA: Willey-Blackwell.